

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
ІНСТИТУТ ПРАКТИЧНОЇ КУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА АРТ-МЕНЕДЖМЕНТУ
КАФЕДРА МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня «Магістр» на тему:

**ПОВЕРНЕННЯ ТА РЕСТИТУЦІЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
ЯК СКЛADOVA ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
В УКРАЇНІ ТА СВІТІ**

Виконала:

студентка 2 курсу, групи ММЕ-21-22з
спеціальності 023 «Образотворче мистецтво,
декоративне мистецтво, реставрація»

Буц Тетяна Вікторівна

Науковий керівник:

старший науковий співробітник, кандидат фіз.-мат. наук,
професор кафедри мистецтвознавчої експертизи

Максимов Степан Йосипович

Рецензент:

доктор історичних наук,
завідувач кафедри культурології

Карпов Віктор Васильович

Дипломна робота допущена до захисту перед ЕК рішенням кафедри

Протокол № _____ від « ____ » _____ 2023 р.

Завідувач кафедри доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри
мистецтвознавчої експертизи В.І. Бойко

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Буц Т.В. Повернення та реституція культурних цінностей як складова збереження культурної спадщини в Україні та світі. Здобуття освітнього рівня Магістра за спеціальністю 023 - Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація. Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Київ, 2023. Магістерська робота на правах рукопису.

Дослідження присвячене аналізу новітніх процесів повернення та реституції культурних цінностей в Україні та світі. Визначено, що процеси повернення та реституції в Україні неможливо розглядати поза контекстом становлення даних процесів у світовій практиці, як і без сформованих передумов. Адже історично Україна мала співіснувати поряд і часто в складі імперій, що негативно позначилося на збереженні її національної культурної спадщини. Велика кількість предметів, походженням з України, досі зберігається в музеях росії, Європи та США. Досить часто вони є вивезені через імперську політику, викрадені в ході Другої світової, військової агресії 2022 року чи незаконно переміщені за інших складних геополітичних обставин. Міністерство культури України в травні 2023 р. повідомляє про плани повернення та реституції втрачених цінностей, тож в пригоді стають результати дослідження: аналіз історичних передумов процесів повернення та реституції в Україні, вивчення національного та міжнародного законодавства, пропозиції щодо покращення законодавства України, аналіз ведення судової суперечки Кримські музеї проти держави Україна та проти Музею Алларда Пірсона (Нідерланди); аналіз успішних справ з реституції культурних цінностей по всьому світу за останні 23 роки; досвід країн Франції, Південної Кореї та Польщі в розбудові державних стратегій щодо культурного спадку.

Теоретичні основи магістерського дослідження складають праці дослідників В.Акуленка, С.Кота, Д. Гетьмана, М. Лещинської-Вьонцек,

О. Сободар, В. Солошенко, Я. Савченка, Т. Короткого, С. Шман, К. Федько, Е. Кампфенс та J.Kim.

Дослідження ґрунтується на методологічних засадах, що базуються на принципах історіографічної традиції, наукової об'єктивності, всебічності, порівняльному аналізі та системному підході.

Ключові слова: *культурні цінності, повернення, реституція, збереження спадщина, державна стратегія, міжнародний та український досвід репатріації*

ANNOTATION

Buts T.V. Return and restitution of the cultural treasures as a component of the preservation of a cultural heritage in Ukraine and the world. Master's degree in the speciality 023 - Fine Arts, Decorative Arts, Restoration. National Academy of Management Personnel of Culture and Arts. Kyiv, 2023. Master's thesis in manuscript form.

The research is devoted to the analysis of the latest processes of return and restitution of cultural treasures in Ukraine and in the world. It is determined that the processes of return and restitution of cultural treasures in Ukraine should be considered within the context of development of these processes worldwide, taking into account established practices. It is worth noting that historically Ukraine coexisted alongside and often as part of empires which had a negative impact on the preservation of its national cultural heritage. A large number of objects originating from Ukraine are still stored in museums in russia, Europe and the United States. Quite often these were exported due to imperial policy, stolen during the Second World War, military aggression of 2022, or illegally moved under other difficult geopolitical circumstances. In May 2023 the Ministry of Culture of Ukraine announced plans for the return and restitution of cultural items of national significance which proves relevance of the results of this study. Namely, analysis of the historical background of the return and

restitution processes in Ukraine, study of national and international legislation, including proposals for improving Ukrainian legislation, analysis of the litigation of Crimean Museums v. the State of Ukraine and v. the Allard Pierson Museum (The Netherlands); analysis of successful cases of restitution of cultural property around the world over the past 23 years; experience of France, South Korea and Poland in development of state strategies for cultural heritage establishment.

The theoretical basis of the master's research is the work of researchers V. Akulenko, S. Kot, D. Hetman, K. Fedko, M. Leszczynska-Wientsek, O. Sobodar, V. Soloshenko, Y. Savchenko, T. Korotkyi, S. Schman, E. Kampfens and J. Kim.

The study is based on methodological principles of historiographical tradition, scientific objectivity, comprehensiveness, comparative analysis and systematic approach.

Keywords: *state strategy for protection of the cultural heritage, compensatory restitution, international and Ukrainian experience of repatriation of art works.*

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА	
ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Історіографія та джерела дослідження.....	9
1.2. Методологія дослідження та понятійно-категоріальний апарат.....	15
Висновок до розділу 1	23
РОЗДІЛ 2. Проблеми атрибуції культурних цінностей, які підлягають	
реституції та поверненню	24
2.1. Передумови процесів повернення та реституції культурних цінностей в	
Україні та світі	25
2.2. Законодавче врегулювання питання повернення та реституції культурних	
цінностей.....	37
Висновок до розділу 2	48
РОЗДІЛ 3. Реституція та повернення культурних цінностей	49
3.1. Досвід країн Африки	49
3.2. Досвід європейських країн.....	56
3.3. Досвід країн Сходу	66
3.4. Досвід України	71
Висновок до розділу 3	81
ВИСНОВКИ	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86
ДОДАТОК А. Інтерв'ю з адвокатом нідерландського адвокатського бюро	
«Bergh Stoop & Sanders» Мартою Фіссер	104

ВСТУП

Актуальність магістерської роботи на тему «Повернення та реституція культурних цінностей як складова збереження культурної спадщини в Україні та світі» полягає в тому, що проблема повернення та реституції культурних цінностей стала нагальною в сучасному світі. Це обумовлено потребою збереження культурної спадщини як складової формування нації, а також зростанням запитів на відновлення справедливості щодо втрати та незаконного вилучення культурних цінностей.

Україна, як держава з багатою культурною спадщиною стикається з проблемою втрати та незаконного вивезення своїх культурних цінностей. Це відбувалось як історично, в ході численних контактів з імперіями, так і через військові дії. Відновлення права власності та повернення незаконно вивезених цінностей в Україну є важливим кроком у збереженні культурної спадщини і фактором відновлення історичної справедливості щодо культурних втрат.

У світовому контексті проблема повернення та реституції культурних цінностей також набуває все більшого значення. Багато країн стикається з питанням повернення своїх втрачених артефактів, які були вивезені під час колоніального періоду, збройних конфліктів, окупації та Голокосту. Це стає об'єктом міжнародних звернень, перемовин, дебатів та посилення співпраці між країнами. Дослідження на тему повернення та реституції культурних цінностей в Україні та світі є важливим для розуміння проблем, з якими стикаються країни у збереженні своєї культурної спадщини. Воно сприяє розробці ефективних стратегій та політик, спрямованих на повернення втрачених цінностей та забезпечення їхнього збереження для майбутніх поколінь.

Таким чином, дослідження на дану тему відкриває можливості для вивчення історичних, правових, соціокультурних та міжнародних аспектів повернення та реституції культурних цінностей. Воно сприяє поглибленню розуміння важливості збереження культурної спадщини та розвитку ефективних механізмів для її повернення та захисту.

Теоретичні основи магістерського дослідження складають праці дослідників В.Акуленка, С.Кота, Д. Гетьмана, М. Лещинської-Вьонцек, О. Сободар, В. Солошенко, Я. Савченка, Т. Короткого, К. Федько, С. Шман, Е. Кампфенс та J.Kim.

У магістерській роботі досліджено: міжнародний досвід процесів повернення та реституції культурних цінностей – окремо країн Африки, Азії, Франції та Польщі у ХХІ ст.; зібрано український досвід процесів повернення та реституції культурних цінностей, включаючи новітній – повернення скарбів кримських музеїв з Нідерландів після виграшу в судових суперечках; стратегічні програми та методологію повернення та реституції культурних цінностей урядами Південної Кореї та Франції; кроки України в створенні державної програми зі збереження культурного спадку, повернення та реституції незаконно вивезених культурних цінностей.

Беручи до уваги усе вищезгадане, **метою** є вивчення проблеми повернення та реституції культурних цінностей, як складової збереження культурної спадщини в Україні та світі. Для досягнення мети поставлено наступні **завдання**:

- уточнити понятійний апарат в таких термінах як «культурні цінності», «реституція», «повернення» та ін. в міжнародній правовій площині та в українському законодавстві;
- проаналізувати стан справ процесами реституції та повернення культурних цінностей станом на 2023 р. на прикладі ведення судової суперечки «Скіфське золото в Нідерландах»;
- визначити основні проблеми атрибуції культурних цінностей в контексті реституції та повернення;
- сформулювати коло питань, вирішення яких може покращити стан справ з процесами реституції та поверненням культурних цінностей в Україну.

Об'єкт дослідження – культурні цінності, які підлягають реституції та поверненню.

Предмет дослідження – український та міжнародний досвід повернення культурних цінностей кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Дослідження ґрунтується на **методологічних засадах**, що базуються на принципах історіографічної традиції, наукової об'єктивності, всебічності та системному підході.

Наукова новизна магістерської роботи полягає у внесенні нових знань, висвітленні актуальних аспектів та розробці стратегій для повернення та реституції культурних цінностей в Україні та світі, враховуючи сучасний стан проблеми та міжнародний досвід.

Теоретичне значення полягає у розробці нових теоретичних підходів до розуміння повернення та реституції культурних цінностей України, враховуючи різні аспекти, такі як історичні, правові, соціокультурні та міжнародні.

Практичне значення полягає в наданні рекомендацій та стратегій для впровадження ефективних механізмів атрибуції, повернення та реституції культурних цінностей, сприяючи збереженню культурної спадщини та відновленню права власності на цінні об'єкти.

Результати дослідження були апробовані на IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Культурні та мистецькі студії XXI століття: науково-практичне партнерство» від 09.11.2023 р. організованої НАКККІМ.

Публікація: Буц Т.Стан з реституцією та поверненням культурних цінностей в Україні у XXI ст. Культурні та мистецькі студії XXI століття: науково-практичне партнерство: мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, НАКККІМ. 2023. С. 203–207.

Структура магістерського дослідження визначена її метою й завданнями: робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків; містить 83 сторінки основного тексту, 1 додатку. Список джерел включає 143 найменування літератури. Загальний обсяг 110 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія та джерела дослідження

З початком війни росії проти України питання реституції та повернення культурних цінностей набуло особливого значення через їх втрати внаслідок бомбувань та окупацію територій.

Однак дослідження питання реституції та повернення українських науковців цікавить не лише щодо об'єктів, які мають бути повернуті в Україну в результаті незаконного вивезення з період російсько-української війни (від 2014 року і по сьогодні) чи щодо об'єктів, походженням з України, вивезених за кілька століть господарювання до москви та Санкт-Петербурга, але й в контексті українсько-польсько-російських відносин (1920–1930) [15].

Зокрема в науковій розвідці Т. Лактіонової та І. Ревака містяться рекомендації щодо унормування процесу розшуку та повернення культурних цінностей. Першими кроками запропоновано виконати атрибуцію викрадених культурних об'єктів; створення бази даних та проведення комплексної інвентаризації культурних цінностей [43].

Корейський дослідник Чонсок Кім (*Jongsok Kim*) дослідив втрату корейської культурної спадщини під час війни (1592-1598) і японської окупації Кореї (1910-1945), акцентував на можливостях та стратегії повернення і реституції культурних цінностей через впровадження державної програми, націленої на успішну репатріацію [122].

Д. Гетьман аналізуючи мирний договір між УРСР, РСФСР та Польщею, одна зі статей якого передбачала обов'язковий процес з повернення та реституції історичних та культурних цінностей, зробив висновок, що результати перемовин були непаритетними для УРСР, бо жодна з реституційних вимог України до Польщі не була виконана, тимчасом як Польща отримала всі архівні документи

по Волинській губернії; з Житомирського окружного архіву та Київського центрального історичного архіву польській стороні було видано близько 15 500 справ; повернуто військово-історичні українські архівні матеріали 1914–1917 рр., залишених в м. Рівно та м. Луцьк; архівів Мінської, Гродненської та Віленської губерній, метричні книги уїздів, судів, приходів та книги Волинської казенної палати, переважно XIX–XX ст., польських гармат XVII ст. Поза цим договір вважається одним з перших вдалих з зафіксованим процесом реституції культурних цінностей [16].

Український дослідник В. Акуленко виводить правові аспекти врегулювання процесів реституції та повернення культурних цінностей в Україні та акцентує на потребі базуватися саме на законодавчих процедурах, а не поточних геополітичних потребах держави чи окремих високопосадовців. В статтях науковець досліджує історичні засади процесів повернення та реституції культурних цінностей в Україні та апелює до іншого дослідника С. Кота, щодо цього чи був досвід реституції вдалим для України чи непаритетним, як у випадках з поверненням в Німеччину архіву Й. С. Баха, повернення в Нідерланди колекції Кенінгса чи в контексті мирних перемовин російсько-україно-польських процесів повернення культурних цінностей в Польщу з України односторонньо без взаємного обміну.

С. Кот в працях на тему українського спадку та його захисту присвячує значну увагу саме процесам *реституції*, історичним засадам її законодавчого врегулювання. Він аналізує міжнародний досвід та теоретико-практичні засади процесів реституції і повернення саме для України. Дослідник доводить, що попередній досвід держави України у сфері реституції та повернення культурних цінностей в роки Незалежності був досить вдалим. Так було повернуто декілька цінних об'єктів культурної спадщини з музеїв росії – 11 фресок Михайлівського Золотоверхого собору XII ст.; культурні цінності від представників діаспори України за кордоном – архіви Державного центру УНР в екзилі, архіви, наукова та творча спадщина відомих політичних, громадських та наукових діячів, діячів мистецтва В. Авраменка, Е. Авдієвської, І. Багряного, В. Барки, О. Довженка,

О. Олесь, У. Самчука, С. Сірополка, С. Лифаря, Г. Мазуренко, Л. Морозової, та ін. Україна на запити Німеччини та Нідерландів повернула архіви Й.С.Баха та частину колекції Кенінгса, що зберігалась в Україні та походила з «трофейних фондів» Другої світової війни. Щодо теоретико-практичних висновків С. Кот вбачає потребу врегулювання в законодавстві терміну *реституція культурних цінностей* задля поліпшення в майбутньому процесів реституції в Україні, бо в сучасній правовій системі України термін *реституція* в контексті саме культурних цінностей не використовується. Також дослідник вбачає потребу розділити процеси повернення культурних цінностей та реституцію культурних цінностей і внести зміни до низки нормативно-правових актів України, законодавчо закріпивши в них поняття «реституція культурних цінностей», бо повсякчас в законодавстві використовуються саме термін *повернення* задля опису обох процесів [33]. Апелюючи до дослідника та його твердження щодо невикористання в законодавстві терміну *реституції культурних цінностей*, акцентуємо, що це не є істинним, бо цей термін в законодавчих актах України зустрічається тільки в дводержавних угодах щодо співробітництва в сфері захисту культурних цінностей [84, 85, 87, 88].

Услід за С. Котом зазначимо, що процеси реституції та повернення творів культурного спадку повсякчас стикалися з величезними перепонами, бо імперські зазіхання сусідів на територію України не йшло їй на користь, а навпаки, кожен колоніальний чи окупаційний період, серед іншого – мав негативні наслідки для культурного надбання.

Д. Подтуркін та А. Швець, які проаналізували політику Міністерства культури України в контексті судових суперечок справи «Скіфське золото в Нідерландах» (2014–2023), дійшли висновку, що держава Україна могла як втратити колекції кримських музеїв назавжди через недосконалість законодавства, яке регулює правові відносини у сфері культури так і може мати ці проблеми у майбутньому через агресивну імперську політику у сфері привласнення культурних предметів, походженням з території України. Так було у випадку з виставкою «Скіфські воїни стародавнього Сибіру», організованою

Ермітажем в Британському музеї (2017), де експонати не з Сибіру, а знайдені на території України, ніяк не були ідентифіковані [83].

Е. Аблялімова, ексдиректорка Бахчисарайського історико-культурного заповідника (нині експертка ГО «Кримський інститут стратегічних досліджень») вказує на численні порушення окупаційною владою розпорядження культурними пам'ятками у Криму. Вона акцентує на тому, що тільки міжнародне право, конвенції та договори можуть вплинути позитивним чином на ситуації з діями росії у Криму [101].

Джерельна база дослідження складається з писемних, аудіовізуальних, речових, матеріалів польових досліджень.

Група писемних джерел має три підгрупи. До першої належать документи первинного значення: нормативно-правові акти, офіційні записи, законодавчі акти, постанови та розпорядження органів влади. Проаналізовано такі нормативно-правові акти як:

- Конституції України;
- Закони України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», «Про музеї та музейну справу», «Про міжнародне приватне право», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про охорону культурної спадщини»;
- Митний кодекс України, Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України;
- Указ Президента «Про введення воєнного стану в Україні»;
- Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення», «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання»;
- Накази Міністерства культури України «Про затвердження Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове ввезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон

України», «Про передачу музейних предметів до Національного музею історії України» та ін.;

– Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України»;

– Конвенції: «Про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності» (УНІДРУА), «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» (ЮНЕСКО), «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» (ООН), «Європейська конвенція про імунітет держав» (Рада Європи); Директиву Європейського Парламенту і Ради «Про повернення предметів культури, незаконно вивезених з території держави-члена, та про внесення змін до Регламенту» (ЄС);

– Рекомендації ЮНЕСКО «Щодо збереження культурних надбань, яким загрожує небезпека внаслідок проведення громадських чи приватних робіт» та «Про міжнародний обмін культурними цінностями»;

– Інструкція щодо експорту культурних цінностей, затверджена країнами Європейського Спільного Ринку;

– Постанови / Ухвали судів Нідерландів по справі «Кримські музеї проти держави України»;

– Офіційний звіт французької державної комісії з реституції культурних цінностей за 2021 р.

Другу групу складають тлумачні словники юридичних та культурологічних термінів, енциклопедичні статті.

Третя підгрупа – це наукові розвідки. Зокрема монографії В. Акуленко, С. Кота та інші дисертаційні роботи.

До джерел вторинного значення належать:

– *результати польових досліджень*: інтерв'ю з адвокатом нідерландського адвокатського бюро «Bergh Stoop & Sanders» М. Фіссер та ін;

– *речові джерела*: експонати виставки «Крим – золотий острів в Чорному морі» (музей Алларда Пірсона. Амстердам, 2013–2014).

Для всебічного аналізу проблеми атрибуції, реституції та повернення культурних цінностей проаналізовано джерела третинного значення:

– *аудіовізуальні джерела*: відеосюжет німецького телебачення щодо виставки в місті Кельн – першого музею з двох, де у 2013–2014 рр. виставлялися експонати з київського та кримських музеїв; документальний фільм нідерландського телебачення «The Treasures of Crimea» (2021) про перебіг подій в судовій суперечці щодо подальшої долі кримських скарбів;

– *писемні джерела*.

Джерела первинно і третинного значення було використано переважно з цифрових ресурсів, які своєю чергою теж мають кілька підгруп:

– *ресурси, які містять інформацію первинного значення*: офіційні сайти Урядів / Міністерств / відомств держав; офіційні сайти міжнародних організацій: ООН, ЮНЕСКО, УНІДРУА та ін.; реєстри судових рішень; звіти урядових та неурядових організацій та ін.

– *ресурси, які містять суб'єктивну думку автора*: Інтерв'ю експертів / адвокатів / офіційних осіб; статті в періодичних виданнях; персоналізовані публікації в соціальних мережах та ін.

1.2. Методологічні основи й термінологія дослідження

Дослідження ґрунтується на *методологічних засадах*, що базуються на принципах історіографічної традиції, наукової об'єктивності, всебічності та системному підході.

Понятійно-категоріальний апарат дослідження передбачає визначення понять «культурна спадщина», «культурні цінності», «реституція», «повернення» та «трофейне мистецтво» які є необхідними для розкриття теми дослідження.

В українському законодавстві поняття «культурні цінності» визначено як: «оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва; предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки та культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва; предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок; складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва; старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції; манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції; унікальні та рідкісні музичні інструменти; різноманітні види зброї, що мають художню, історичну, етнографічну та наукову цінність; рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції; рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування; зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність; рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології» [54].

Відповідно до Митного кодексу України культурні цінності – це «об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне

та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України» [48].

Для повного та всебічного трактування поняття «культурні цінності» необхідно розглядати визначення, які містяться не тільки в чинних національних, а й в міжнародних правових актах, бо ж правова площина культурної сфери не обмежується національними кордонами.

Найбільш раннім законом, що стосується охорони *культурних цінностей*, є «Кодекс Лібера» (1863), який закликав до охорони музеїв образотворчого мистецтва, творів мистецтва, бібліотек і колекцій. Це знайшло відображення в Гаазькому регламенті (1907), який також закликав до захисту будівель, призначених для релігійних, мистецьких, наукових або благодійних цілей, історичних пам'яток. Наступним нормативно-правовим актом у сфері збереження культурної спадщини стала Женевська Конвенція (1949), та інші відповідні міжнародні документи, які прямо вказують на заборону здійснювати будь-які ворожі акти, спрямовані проти історичних пам'яток та творів мистецтва [21].

Це, своєю чергою стало основою Протоколу I та II (1977) до Женевської конвенції, які забороняли акти ворожості, спрямовані проти історичних пам'яток, творів мистецтва або культових споруд, які становлять культурну або духовну спадщину народів.

Тепер ці закони вважаються такими, що утворюють звичаєве міжнародне право, обов'язкове для всіх сторін у конфліктах пов'язаних з культурною спадщиною. *Культурні цінності* відповідно до ст. 1 Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту «незалежно від походження чи власності» визначено як: а) рухоме або нерухоме майно, що має велике значення для культурної спадщини кожного народу, наприклад, пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, релігійні чи світські; археологічні пам'ятки; групи будівель, які в цілому представляють історичний або художній інтерес; твори мистецтва; рукописи, книги та інші предмети, що становлять художній, історичний або археологічний інтерес; а також наукові колекції та важливі

колекції книг чи архівів або репродукції майна, визначеного вище; b) будівлі, основним та ефективним призначенням яких є збереження або експонування рухомих культурних цінностей, визначених у підпункті (a), такі як музеї, великі бібліотеки та сховища архівів, а також притулки, призначені для приховування, у разі збройного конфлікту, рухомих культурних цінностей, визначених у підпункті (a); c) центри, що містять велику кількість культурних цінностей, як визначено в підпунктах (a) і (b), відомі як «центри, що містять пам'ятки».

Це широке визначення має гнучкість для включення нових форм культурних цінностей, які були немислимими в 1954 році, наприклад, кіноархіви та цифрові архіви та інформацію. Сюди ж можна віднести підводні культурні цінності. Однак у проєктних записках зазначено, що Конвенція виключає природну спадщину.

Іншим визначенням, яке іноді використовується для визначення культурних цінностей, є визначення в Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (Конвенція про всесвітню спадщину, 1972), що вважається такою, яка має «видатну універсальну цінність». Зокрема: пам'ятники: архітектурні твори, твори монументальної скульптури та живопису, елементи або споруди археологічного характеру, написи, печерні житла і комбінації ознак, що мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва або науки; групи будівель – групи окремих або пов'язаних між собою будівель, які в силу своєї архітектури, однорідності або місця в ландшафті представляють видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва або науки; пам'ятки: твори людини або сукупні твори природи та людини, а також території, що включають археологічні пам'ятки, які мають видатну універсальну цінність з історичної, естетичної, етнологічної або антропологічної точки зору.

Конвенція ЮНЕСКО про засоби заборони та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (1970) року стосується рухомих культурних цінностей і використовує таке визначення: «культурні цінності» – майно, яке з релігійних або світських міркувань спеціально визначено кожною державою як таке, що має важливе значення для

археології, передісторії, історії, літератури, мистецтва або науки і яке належить до таких категорій як рідкісні колекції та зразки фауни, флори, мінералів та анатомії, а також об'єкти, що становлять палеонтологічний інтерес; майно, пов'язане з історією, включаючи історію науки та техніки, військову і соціальну історію, з життям національних лідерів, мислителів, вчених і діячів, а також з подіями національного значення; продукти археологічних розкопок (у тому числі регулярних і таємних) або археологічних відкриттів; елементи художніх чи історичних пам'яток або археологічних пам'яток, які були розчленовані; предмети старовини, вік яких перевищує сто років, такі як написи, монети та вигравіювані печатки; об'єкти, що становлять етнологічний інтерес; рідкісні рукописи та інкунабули, старовинні книги, документи та публікації, що становлять особливий інтерес (історичні, художні, наукові, літературні тощо), окремо або в колекціях; поштові, прибуткові та аналогічні марки, окремо або в колекціях; архіви, включаючи звукові, фотографічні та кінематографічні архіви; предмети меблів віком понад сто років та старовинні музичні інструменти.

Ще одна категорія, яка має підкатегорії – це *майно, що становить художній інтерес*, таке як: картини та малюнки, виготовлені повністю вручну на будь-якій основі та з будь-якого матеріалу (за винятком промислових зразків та виготовлених виробів, прикрашених вручну); оригінальні твори статуарного мистецтва та скульптури з будь-якого матеріалу; оригінальні гравюри та літографії; оригінальні художні зібрання та монтажні в будь-якому матеріалі.

Для цілей Конвенції УНІДРУА (Рим, 1995) *культурними цінностями* вважаються цінності, релігійного або світського характеру, що мають значення для археології, передісторії, історії, літератури, мистецтва чи науки, а також належать до однієї з категорій, перерахованих у додатку до цієї Конвенції [28].

Загалом згадані міжнародно-правові документи наводять різні визначення терміну «*культурні цінності*», адаптуючи його до конкретної мети та завдань цих документів. Простежується найбільш універсальний критерій для визначення культурних цінностей – *визнання їх загальнолюдськими надбаннями, тобто їх мистецьке, історичне, етнологічне, наукове чи інше культурне*

значення як для окремої спільноти чи держави, так і в глобальному світовому контексті. Зокрема пропонуються різні варіанти класифікації таких культурних цінностей за категоріями, що відбивають особливості їхнього походження і створення, а також матеріальні форми. Разом з тим, міжнародно-правові документи не формалізують наведені критерії визначення та категорії культурних цінностей, наголошуючи на праві кожної держави самостійно визначати підходи до розуміння змісту поняття «культурні надбання» та його наповнення як юридичного терміну [33].

Тож, при детермінуванні поняття «культурні цінності», «культурні надбання», «культурна спадщина» слід враховувати мистецтвознавчий, філософський та культурологічний контексти формулювання змісту з огляду на те, що «культурні цінності» є універсальною категорією, що є надзвичайно місткою та охоплює широке коло питань як минулого, так і сучасного, у яких закладено філософські, політичні, соціальні, моральні, естетичні ідеї тощо, і які в широкому сенсі відображують ціннісне відношення людини до світу як на індивідуальному рівні, так і на рівні тих чи інших соціальних груп і націй [4]. Вочевидь, факт у тому, що однією з проблем правових підходів до визначення терміну «культурні цінності» є відсутність єдиного уніфікованого визначення. Більшість внутрішніх та міжнародних законодавчих актів дають своє визначення поняття і перелік матеріальних об'єктів (предметів), що до них відносяться. Цей перелік не є універсальним, а розроблений для цілей кожної окремої конвенції, рекомендації або ж конкретного законодавчого акту. Відповідно постає нагальна потреба у створенні нового універсального міжнародно-правового документа, який би зміг уніфікувати усю наявну термінологію у даній сфері та задовольнити на національному рівні кожної держави узгодження термінології у внутрішніх законодавчих актах. Це буде корисно для ратифікації міжнародних документів, бо ж усі країни так чи інакше стикаються з питаннями щодо уніфікації понятійного апарату, коли питання втрат культурних цінностей переходить на міжнародне правове поле.

Дослідники Л. Протт та П. О'Кіфі, Ж. Блейк, у дискусії навколо співвідношення понять «*cultural property*» та «*cultural heritage*», наполягають на тому, що поняття «*cultural heritage*» є ширшим та базовим щодо поняття «*cultural property*». Зокрема, що поняття «культурної спадщини» є ширшим у порівнянні з поняттям «культурні надбання», оскільки трактується як «спадщина, яка має бути збережена і передана майбутнім поколінням», а поняття «культурні надбання» не адекватне йому і не охоплює своїм змістом таке ж коло елементів культури, зокрема, нематеріальної культурної спадщини [106, 132, 133]. Між тим, попри наявність активних наукових дискусій у сфері культури, мистецтва та права, в реальності дотепер у базових міжнародно-правових документах одночасно вживаються всі перераховані поняття та терміни: «*cultural values*», «*cultural property*», «*cultural heritage*», «*cultural treasures*», «*cultural objects*». При чому, в одних із них синонімічно застосовуються такі терміни, як «*cultural property*» та «*cultural heritage*» щодо як рухомих, так і нерухомих об'єктів, а поняття «*cultural property*» використовується як найбільш загальне та універсальне. У інших, які присвячені одному і тому ж предмету та мають однакову мету і завдання, використовуються різні поняття – «*cultural property*» та «*cultural objects*». А на офіційному сайті УНІДРУА поряд з назвою схваленої під егідою цієї організації конвенції 1995 р., де як базове використано виключно поняття «*cultural objects*», одним з головних розділів є «*cultural property*». Всередині підрозділу у підпунктах напрямків дії Конвенції активно використовується поняття «*cultural heritage*» (наприклад – «*safeguarding of cultural heritage*», «*for heritage protection*»), яке також можна зустріти та в самому тексті Конвенції [121]. Англomовний варіант українського терміну «надбання» дуже наближено до англomовного «*heritage*», але перекладачі використали саме термін «спадщина» в офіційному українському перекладі Конвенції ЮНЕСКО про захист світової культурної і природної спадщини (1972).

Наступне поняття, яке необхідно розкрити для дослідження – «*реституція*», яке є одним з основних понять, з'ясування якого має передувати теоретичному засвоєнню інших засадничих положень і принципів як у правовій,

так і в культурній сфері [3]. Слово «restitution» (від латин. – відновлення), було сформульоване у римському праві як обов'язок відновлення стану речей, який існував на момент учинення протиправної дії чи заподіяння шкоди.

З римського права основоположна дефініція розвивалася і поступово наповнювалася дедалі ширшим юридичним змістом. Сучасна міжнародно-правова доктрина тлумачить поняття реституції наступним чином: «реституція – це вид матеріальної відповідальності держави, винної у здійсненні міжнародної агресії, що є найтяжчим міжнародним злочином» [4]. Під процесом реституції розуміється «повернення неправомірно захопленого майна державі-жертві, незаконно вивезеного державою-порушницею або її співучасницею. Юридично та фактично відновлюється statusquo, яке б існувало, якби не було вчинено державою неправомірних дій» [4].

Реституція є одним із доступних засобів системи репарації. Під терміном «репарація» (лат. *reparo* – відновлюю, знов одержую) – розуміється повне або часткове відшкодування державою, що розв'язала агресивну війну, збитків, заподіяних державі, яка зазнала нападу. Проте, між реституцією та іншим видом матеріальної відповідальності – репарацією є істотна різниця. Під репарацією розуміється відшкодування державою збитків, яких вона завдала іншій державі внаслідок своїх протиправних дій у грошовій або натуральній формі, наприклад, постачання устаткування, товарів тощо.

Найчастіше у міжнародній практиці реституція застосовується відносно такої категорії, як культурні цінності. А саме щодо повернення втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей. Водночас реституція культурних цінностей у міжнародному праві – це особлива форма повернення майна історичного, наукового, художнього та культурного значення, неправомірно вилученого та вивезеного під час збройного конфлікту державою з тимчасово окупованої території іншої держави.

Щодо терміну «повернення» ми можемо зазначити, що вперше у міжнародно-правових документах щодо культурних надбань він згадується у міжнародних нормативно-правових документах щодо: зобов'язання третіх країн

повернення депонованих (тих, що організовано зберігаються) на їх території культурних надбань після завершення конфлікту на вимогу країни-власника; повернення культурних цінностей, у тому числі йдеться про зобов'язання країн після завершення конфлікту щодо повернення культурних надбань, які були вивезені з окупованих територій в порушення положень конвенції, або державі-первинному власнику культурних цінностей, які були депоновані з її території до іншої країни на час воєнних дій; повернення до країн їх походження предметів, які стали продуктом незаконних розкопок або крадіжки, як також предметів, нелегально з цих країн вивезених; повернення після завершення конфлікту державою-окупантом археологічних знахідок, знайдених випадково або здобутих під час розкопок на окупованих нею територіях разом з відповідною документацією компетентним органам раніше окупованої території; зобов'язання держав «вживати відповідних заходів для виявлення і повернення» культурних цінностей, незаконно вивезених з іншої держави, викрадених із музею, релігійної чи світської історичної пам'ятки або подібної установи іншої держави». В документах англійською мовою переважно вживають терміни «*return*».

Тож, термін «повернення» застосовуються в доволі широкому контексті для позначення дій щодо фізичного повернення культурних цінностей, що були незаконно вивезені з території країни внаслідок порушення правових норм, а також щодо культурних цінностей, вивезених з окупованих територій під час збройних конфліктів і знайдених під час археологічних розкопок на території окупованих країн. При цьому слід враховувати, що зміст цього поняття наповнювався рамками предмета, мети та завдань, які ставилися перед цими окремими міжнародними документами.

Для розкриття теми «*трофейного мистецтва*» (мистецтво вивезене як трофей з місць бойових дій) важливе значення має дисертаційна робота французької політичної діячки, ініціаторки створення державного проєкту Task-Force – Корін Бушу (Corinne Bouchoux), мистецтвознавиця за освітою К. Бушу присвятила своє дослідження «Якби картини могли говорити.

Політичне та медійне ставлення до повернення творів мистецтва, пограбованих і розграбованих нацистами (Франція 1945–2008)» [110].

Висновок до розділу 1

Уточнення понять «культурні цінності», «повернення» та «реституція» дає розуміння, що деякі терміни підлягають врегулюванню в українському законодавстві, а особливо термін «реституція культурних цінностей». Тракткування терміну в міжнародному законодавчому полі дещо різняться від українського, бо є трохи ширшим, цінності, що підлягають реституції, втрачені не тільки під час збройних конфліктів, але й вкрадені чи незаконно вилучені в жертв Голокосту, чи в ході колонізаторської політики. Важливим фактором врегулювання у правовому полі України, на нашу думку, є чіткий поділ понять «повернення культурних цінностей» та «реституція культурних цінностей», бо сенс не є тотожним, лише в контексті процесу, але не в тому, як цей процес проходить. Важливо також врегулювати цей процес в законодавстві, бо наразі термін використовується лише в міжурядових угодах, не в Законі Про повернення, вивезення та ввезення культурних цінностей» від 21.09.1999 р.

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ, ЯКІ ПІДЛЯГАЮТЬ РЕСТИТУЦІЇ ТА ПОВЕРНЕННЮ

Дослідження втрачених культурних цінностей та роботи з відновлення культурної спадщини є важливими векторами з огляду на важливість збереження культурної самобутності України. Через вдалі процеси реституції та повернення культурних цінностей зберігається культурна спадщина, відновлюється правопорядок, відбувається підйом туризму, економіки, як і міжнародний статус країни. Нельсон Мандела казав: що «багата і різноманітна культурна спадщина має глибоку силу і допомагає розбудовувати націю» [130]. Національним інститутом стратегічних досліджень в аналітичній доповіді наголошується, що знищення культурної спадщини є однією з головних цілей війни росії і, отже формування державної політики культурного спадку України має істотне значення для забезпечення національної безпеки [41]. Тож на цей момент через війну росії проти України відбуваються значні втрати культурних цінностей. Уваги держави потребують процеси захисту культурного спадку, збору інформації, пошукова та координаційна співпраця з міжнародними партнерами щодо незаконно вивезених з території України культурних цінностей задля їхнього повернення в країну і збереження для майбутніх поколінь. Ці твердження актуальні ще з висловлювання Маркуса Гарві, що «народ без знання своєї минулої історії, походження та культури подібний до дерева без коріння» [126].

2.1. Передумови процесів повернення та реституції культурних цінностей в Україні та світі

«Процес Реституція» на основі римського права означає процес поновлення права власності на цінності у випадку їх незаконного привласнення станом на такий, що був до здійснення незаконної дії. В контексті щодо культурних цінностей, то цей процес передбачає відновлення прав власності (юридичним та фізичним особам) на цінності історичного та культурного значення, втрачених через викрадення, вивезення за межі країни (де предмет культури було знайдено, створено чи він легально зберігався) без дозволу, внаслідок прямих чи опосередкованих військових дій, наслідків окупації іншою державою.

Для Європи процес реституції актуальний в контексті світового права у зв'язку з викликами, що постали перед європейськими країнами в ході військових дій ще з часів Наполеона. Великий обсяг військових дій, залученість декількох країн-учасниць, розповсюдженість пограбувань військовими музеїв та багатих маєтків призвели до багатьох звернень з вимогою повернення та реституції після поразки Наполеона. Франція повернула законним власникам велику кількість шедеврів.

Найбільшої актуальності проблема повернення і реституції втрачених культурних цінностей набула у ХХ ст.

Після кількох мирних десятиліть ХІХ ст. Європу і весь світ вразили кілька воєн та революцій. Тож проблема втрат не тільки людських, а й культуральних постала гостро. Були спроби на законодавчому рівні заборонити знищувати, конфісковувати та пограбувати культурні цінності. У 1899 р. – Перша Гаазька та в 1907 р. – Друга Гаазька конвенція мали на меті запобігати втратам культурних надбань через військові дії. В цих Конвенціях та відповідних положеннях до них визначалися зобов'язання країн-учасниць під час участі в військових діях на суходолі.

Після закінчення Першої світової війни положення про повернення та реституцію культурних цінностей – викрадених чи втрачених назавжди – знайшли своє відображення в цілій серії укладених мирних договорів. А саме Версальський мирний договір з Німеччиною (1919), Сен-Жерменський мирний договір з Австрією (1919), Нейїський мирний договір з Болгарією (1919), Тріанонський мирний договір з Угорщиною (1920) та Севрський мирний договір з Туреччиною (1920) [33]. Вперше в цих мирних договорах були імплементовані Положення Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 рр. Усі вищеназвані договори містили зобов'язання повернути загарбані, викрадені цінності та реститувати втрачені назавжди. Це стосувалося випадків, коли цінності можливо буде знайти, впізнати на території, що належать зобов'язаній державі (як і її спільникам) чи територіях, що належали цій державі до виконання договору. Тож у висновку серія Версальських мирних договорів закріпила в міжнародному правовому полі основні засади процесу реституції, а саме незастосування строку давності щодо справ з культурними цінностями, повернення тільки незаконно вилучених предметів, з іншого боку реституція незаконно вилучених цінностей незалежно від того, хто є їхнім законним власником.

Наступним етапом стало створення так званого Пакту Реріха, відомий ще як Червоний Хрест Культури. Він був розроблений відповідно до законів міжнародного права й опублікований як «Пакт з охорони історичних пам'яток і культурних цінностей під час збройних конфліктів» (1929). 15 квітня 1935 року у Вашингтоні представники 21 країни під головуванням Президента США Франкліна Делано Рузвельта підписали Міжнародний договір про охорону Художніх і наукових накладів, Місій і Колекцій (Пакт Реріха) [29].

Хоч країни-підписанти й були переважно з Північної та Південної Америки, але документ став значно ширшим регіональним законодавчим актом. Його положення знайшли своє відображення в законодавстві багатьох країн, зокрема застосування так званого принципу національного режиму щодо об'єктів, які знаходяться на території держави, але є власністю іноземних осіб, наприклад обмін виставками, експозиціями.

Друга Світова війна призвела до такого об'єму втрат, що спеціалізовані міжнародні акти почали з'являтися ще під час ведення бойових дій. Так члени антигітлерівської коаліції в січні 1943 року ухвалили спеціальну декларацію, якою було визнано незаконними будь-які дії що призвели до вилучення і втрат культурних цінностей. Також йшлося про готовність до співробітництва у подоланні наслідків цих втрат. Принципи декларації втілено в документах міжнародних конференцій в Бреттон-Вудсі (США, 1944), в Ялті (1945), Сан-Франциско (США, 1945) та ін. Як і у підписаних мирних договорах з членами антигітлерівської коаліції (Париж, 1947). Як результат, Союзна Контрольна рада по Німеччині ухвалила чотиристоронню процедуру реституції (1945), по якій до країн, що зазнали окупації, було повернуто знайдені на території Німеччини та Австрії мистецькі та історичні цінності, архівні та книжкові фонди. Проте ситуація з Радянським Союзом склалася інакше. Ідеологічні розбіжності переможців виявилися занадто великими, відносини погіршилися і не дали завершити реституційний процес в перші повоєнні десятиліття на основі спільно узгоджених принципів [35].

В міжнародній законотворчості втрати Другої світової стимулювали пошуки більш досконалих уніфікованих документів, що завадили б у майбутньому стикатися з такими ситуаціями, а також запропонували б рішення для ширшого кола питань, що з'явилися з новими загрозами. Вирок Нюрнберзького трибуналу, як і резолюції Асамблеї ООН визнав злочини проти культурної спадщини злочинами проти людства.

Женевська конвенція «Про захист цивільного населення під час війни» (1949) містить визначення порушень, за якими відбувається процес реституції. Додаткові Протоколи до Конвенції (1949, 1977) спрямовані на захист жертв міжнародних збройних конфліктів [21].

Важливим документом направленим на збереження та охорону культурних цінностей стала міжнародна Конвенція та Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954), II Протокол до

Конвенції (1999). Україна ратифікувала обидва Протоколи, але останній лише у 2020 р.

В Конвенції зазначається, що захист цінностей передбачає охорону та повагу до цих цінностей, що має унеможливити ворожі акти направлені на них, а також передбачає процес їх повернення в разі незаконного вивезення з країни походження. Крім того, Конвенція визначає заходи, спрямовані на захист культурних цінностей, розташованих на окупованій території. Другий Протокол (1999) доповнив моменти, які уточнюють попередні Протоколи і саму Конвенцію. Так на державу, що окупувала іншу країну, накладено було зобов'язання запобігати незаконному вивезенню та переходу права власності на культурні цінності її громадянами. Положення Протоколів регулюють і отримання однією державою культурних цінностей іншої держави на збереження. Як результат, за рішенням суду чи офіційними запитами влади країни походження, перша держава має повернути цінності другій незалежно від зміни власника, форми власності, зміни уряду чи інших обставин.

Тож унікальність Гаазької конвенції в тому, що вона ввела до міжнародного права уніфіковане поняття «культурні цінності» та консолідовано регулює їх захист під час збройних конфліктів на основі досвіду. Проте у вітчизняному науковому дискурсі побутує думка, що Конвенція не передбачає фіксації поняття реституції та безпосередньо процесів, які вона передбачає, що зменшує ефективність та адаптованість Конвенції як основного міжнародного документа. Також до недоліків відносять і можливість для Сторони відступити від положень Конвенції, якщо інша Сторона звільняється від її зобов'язань [2, 154].

Ухвалення кількох міжнародно-правових актів, що регулюють захист культурних цінностей в ході збройних конфліктів, одразу після Другої світової війни стало важливим етапом в затвердженні законної процедури повернення та реституції культурних цінностей. Це стало в пригоді в ході збройних конфліктів другої половини ХХ ст. Так положення Конвенції та її I Протоколу застосовувалися в ході конфлікту між країнами Перської затоки, коли іракські

війська вивозили культурні цінності з окупованого ними Кувейту. Через те, що обидві країни ратифікували Гаазьку Конвенцію 1954 р., то процедура повернення проходила під юрисдикцією ООН. Надалі при регулюванні запитів на повернення – постала проблема атрибуції предметів культурного спадку. Предмети на аукціонах було складно ідентифікувати через недостатність даних реєстру та фотофіксації. Тож ООН додатково наголосила в своїй доповіді (Париж, 1993) щодо потреби в наявності повноцінного реєстру культурних цінностей.

Інший приклад застосування положень Конвенції (1954) мав місце в ході арабо-ізраїльського конфлікту (1967), коли ізраїльтяни проводили незаконні археологічні розкопки на окупованій території. Тож ЮНЕСКО доповнило свої резолюції щодо захисту пам'ятних місць, історичних споруд та культурних цінностей, запобігання зміні їхнього вигляду та вивезенню предметів, видобутих в ході розкопок на окупованій території (1968). Положення Конвенції вставляли в пригоді в ході конфліктів: у Сальвадор-Гондураській війні (1969), війні в Нігерії (1966–1970), між Індією та Пакистаном (1971), між Турцією та Кіпром (1974), між Суданом, Демократичною Республікою Конго, Ліваном і Ізраїлем (1983). Норми міжнародного права вплинули й на перебіг справи щодо реституції з Таїланду до Камбоджи культурних цінностей з храму Прех-Віхар (Preah Vihear). Так Міжнародний суд ООН вирішив повернути всі цінності з окупованої ще в 1940 р. території новоствореній в 1953 р. державі Камбоджа. Надалі кілька кримінальних судів засудили злочини проти культурного спадку, зроблених в ході збройних конфліктів на Балканах, Сьєрра-Леоне, Малі.

В кінці ХХ ст. тема реституції та повернення творів мистецтва втрачених в ході Другої світової війни знову привернула увагу громадськості. Увага була прикута до країн Радянського блоку. Інформації крізь залізну завісу поступало мало, але вже в 1980–1990 рр. були оприлюднені дані щодо зберігання в так званих закритих фондах великої кількості творів мистецтва, архівів та історичних документів походженням з багатьох країн Європи, втрачених під час

Другої світової. Ці дані стали своєрідним інформаційним вибухом, тож тема повернення й реституції стала на порядку денному науковців як в галузі права, так і в галузі мистецтвознавства, через значну кількість проблем атрибуції культурних цінностей постколоніальних країн.

Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй, починаючи з 1972 року, регулярно ухвалює резолюції, в яких містяться рекомендації про необхідність міждержавного співробітництва у галузі повернення та реституції культурних цінностей стосовно країн-жертв колоніальної експлуатації. При ЮНЕСКО створений міжурядовий комітет зі сприяння поверненню культурних цінностей країнами їх походження або реституції в разі незаконного привласнення. В Гаазі ЮНЕСКО ухвалило Конвенцію спрямовану на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (1970). Відчутний вплив на розв'язання цих проблем мали Вашингтонська (1998) та Вільнюська (2000) конференції щодо розшуку і повернення культурних цінностей, конфіскованих нацистами у євреїв під час Голокосту. Так принципи, задекларовані в цих конференціях, імплементовані в законодавчих актах США та інших країн.

Протягом ХХ ст. Україна була активним учасником багатьох процесів у сфері реституції та повернення культурних цінностей. У квітні 1917 р. Комітет Української Центральної Ради ухвалив рішення про повернення зі сховищ москви й петрограда клейнодів козацьких та інших історичних надбань України, вивезених за часів російської імперії [35]. В той час в москві та петрограді почали діяти спецкомісії з виявлення та складання реєстрів українських цінностей, що підлягали реституції та поверненню. Уряд радянської росії визнав права УНР на ці цінності та затвердив постанови про передачу клейнодів та архівів в листопаді 1917 р. Між тим ця реституція не відбулась. З проголошенням Української Народної Республіки та початком україно-російських мирних перемовин була створена й спеціальна комісія з повернення з росії культурних цінностей України. Згодом уряд П. Скоропадського погодив продовження дії цієї Комісії. Навіть склад комісії був розширений. Комісія склала списки культурних

цінностей, на працювала у складі мирної делегації принципи співробітництва і затвердила проєкт угоди між УНР та РСФСР. Але з припиненням мирних перемовин ця справа також не дійшла результату.

Однак протягом 20-х рр. уряд УСРР повертався до цього питання неодноразово. У 1930 році у Москві та відбулося два засідання спеціальної Паритетної комісії щодо запитів України на репатріацію. Відповідно до затверджених списків і підписаних документів протягом 1930–1932 рр. УСРР вдалося повернути на батьківщину ряд визначних історичних реліквій, мистецьких творів, археологічних колекцій. Лише з Ермітажу було передано 11 000 предметів старовини, з них 12 козацьких прапорів XVII–XVIII ст. [35].

В 1921 р. був укладений Ризький мирний договір між Польщею з однієї сторони та Україною і Росією з іншої. Через війну, програну Польщі, та складні політичні обставини радянська Росія пішла на великі поступки, але основну ціну сплатила Україна, як частини Радянського Союзу. Договір був складений з вимогами щодо репатріації вивезених польських надбань, як і багатьох інших культурних цінностей. Договір вважається одним з перших вдалих договорів з зафіксованим процесом реституції культурних цінностей. Передбачався взаємний обмін цінностями. Польща отримала Волинську губернію та інші території, як і всі архівні документи по Волинській губернії, бо вона відійшла до Польщі; з Житомирського та Київського архівів було видано близько 15 500 справ, також справи Мінської, Гродненської та Віленської губерній; було передано військово-історичні українські архівні матеріали 1914–1917 рр., залишені в м. Рівно та м. Луцьк; архівів, метричні книги уїздів, судів, приходів та книги Волинської казенної палати, переважно XIX–XX ст., польські гармати XVII ст. З усім тим жодна з реституційних вимог України до Польщі не була виконана [16].

За роки Другої світової війни нацисти розграбували 427 музеїв в СРСР, з яких 171 на території РСФСР і 151 в Україні, що становить 40% від тогочасної загальної кількості. Щодо кількісних втрат українських музеїв, то вони майже вдвічі перевищували збитки російських фондів. Зважаючи на те що розпочата

Німеччиною війна принесла Європі величезних руйнувань та жертв, союзні держави ліквідували німецькі органи влади й організували на її території власну верховну владу – у радянській зоні – ГКРВАН. Тож управлінські процеси, як процеси вилучення майна та культурних цінностей проводилися не німецькими адміністраціями, а згідно з окупаційними зонами – радянською, а в інших – США, Францією і Великобританією. Культурні цінності, вилучені і переміщені на територію СРСР за наказами та розпорядженнями адміністрації, перейшли у власність СРСР як «компенсація за пограбоване і незаконне вивезене ворогом». В цей період почалося активне використання терміну «компенсаторна реституція». Результати тієї повоєнної реституції закріплено в Законі рф «Про культурні цінності, переміщені до Союзу РСР унаслідок Другої світової війни, що перебувають на території рф» (1998).

В Україні під час німецької окупації було винищено, пограбовано та вивезено понад 300 тис. експонатів, 51 млн книг, 46 млн архівних справ. По закінченню війни повернуто в українські музейні фонди було небагато. Переважна більшість пограбованих експонатів або втрачені назавжди, або пошкоджені, або розійшлися світом і тепер зустрічаються в державних і приватних зібраннях країн Європи та США. Окрім того, повоєнні втрати України були навіть з компенсаторно завезених експонатів з Німеччини, а саме в 1955 р. рішенням радянського уряду Німецькій Демократичній Республіці було передано 1 375 000 експонатів (зокрема з Дрезденської картинної галереї – 500 одиниць, а у 1958 р. ще 10 картин, 10 тканин, 165 одиниць порцеляни, 1 єгипетський папірус, 97 687 одиниць гравюр, графіки тощо) [4]. Відомі факти неповернення українських музейних фондів, тимчасово евакуйованих на Урал під час Другої Світової війни, назад в Україну. Після розпаду СРСР росія повернула Україні у 2000 р. тільки декілька фресок з Михайлівського Золотоверхого собору XI ст., що були вивезені нацистами до Німеччини. Унікальні фрески, включно з Дмитром Солунським з цього ж Собору, були вивезені на виставку до москви у 1938 р. і до тих пір не повернуті навіть після запитів громадських і офіційних осіб.

Протягом 1990–1992 рр. в Україні було зібрано матеріали про десятки тисяч втрачених пам'яток культури [12]. Інститут української археографії при Академії наук України в межах проєкту створення національної інформаційної системи «Архівна та рукописна Україніка» займався питанням збору інформації про втрачені об'єкти культури та створенням комп'ютерних баз даних з усіх типів документів щодо культурних цінностей, які були в Україні та поза її межами.

У 1992 р. при Кабінеті Міністрів була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей. Вона займалася пошуком втрачених культурних цінностей та вивченням міжнародно-правових норм у сфері повернення пам'яток та складанні реєстрів культурних цінностей, що опинилися закордоном [71]. У 2000 р. Комісія була трансформована в Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Спектр її обов'язків також змінився на більш контрольний та координаційний [81]. У 2012 р. її діяльність була припинена, бо у 2011 р. була сформована Міжвідомча рада з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, яка функціонувала лише до 2013 р. На сьогодні питання повернення та реституції культурних цінностей покладено на Міністерство культури та інформаційної політики України.

Особливої уваги потребують двосторонні відносини між ФРН і Україною у сфері реституції та поверненні культурних цінностей. Вітчизняні дослідники наголошують на досить неоднозначному та суперечливому процесі для національних інтересів України [4]. На підставі спільної Декларації про основи відносин між Україною і Німеччиною (1993), а також Угоди між урядами України та ФРН (1993) відбулися перемовини з питань реституції культурних цінностей, переміщених у роки Другої світової війни [74]. Як результат – було вирішено створити двосторонню комісію та укласти відповідну угоду. В Угоді зазначалося, що «... сторони погоджуються, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, що знаходяться на їхніх територіях, будуть повернуті власнику, або його правонаступнику» [72]. Після підписання Угоди відбулося

три засідання двосторонньої комісії з питань реституції культурних цінностей (1993, 1994, 1996), на яких члени комісії зробили дипломатичну помилку, що не прописали реституційний обов'язок Німеччини за пограбування українських музеїв у Другій світовій. Відповідно не має терміну давності згідно з міжнародним правом. Держава Україна мораторій не наклала і склалась ситуація, коли Німеччина частіше отримувала пам'ятки, ніж передавала сама, хоч і не на 100%. Так відбулися повернення в Німеччину на вимогу німецької сторони – у травні 1993 р. твори та документи, пов'язані із життям і діяльністю німецького поета Йоганна Вольфганга фон Гете (32 документи) були повернуті на батьківщину. Така ж сама Угода була підписана та між росією з ФРН, але пізніше державною думою росії законодавчо накладено мораторій на повернення «трофейних» цінностей. В цьому законі усі культурні цінності, що були вивезені не територію СРСР із переможеної у Другій світовій Німеччини та їх спільників, які були раніше вивезені з СРСР, в т.ч. з України, були оголошені власністю росії. Їхнє повернення до країн походження може здійснюватися лише в окремих виняткових випадках. Однак, в законодавчих актах не визначено, в яких саме [30].

У 1993 р. у ФРН при Дослідницькому центрі по Східній Європі Бременського університету була створена унікальна за своїми завданнями група з реалізації проекту «Доля скарбів мистецтва, вивезених з СРСР під час Другої світової війни». Її діяльність спрямована на виявлення та опрацювання архівних матеріалів по вивезених під час окупації східних територій СРСР музейних, бібліотечних та архівних фондів. Між представниками Інституту української археографії джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Бременського проекту була підписана спільна угода [10].

Вдалим для України досвідом був результат повернення до Херсона колекції експонатів, що входила до складу експозиції місцевого краєзнавчого музею і була вивезена до Німеччини у 1944 році, а також понад 700 книжок із Пфальбаумузею міста Унтерульдинген. У березні 1994 р. у Берліні на урочистій церемонії культурні цінності були передані послу України в Німеччині [5].

Але це повернення стало результатом взаємного обміну – Україна своєю чергою передала німецькому «Маркіше музей» археологічні знахідки Каблова, до Бремена портрет Ганса фон Маре [4].

У 1996 році під час офіційного візиту федерального канцлера ФРН Г. Коля в Україну за зверненнями України відбувся ще один взаємний обмін культурними цінностями. Урядом України німецькій стороні було передано альбоми з кабінету гравюр Дрезденської картинної галереї – 3 альбоми, понад 200 графічних зображень, переміщених з території Німеччини, альбом літографій за малюнками Ф. Гареса (57 малюнків). Урядом ФРН Україні було передано 173 книги, включаючи книги з бібліотеки Київського митрополита Флавіана, скіфське дзеркало, 1 ікону. У 1997 р. Федеральний архів ФРН передав Уряду України документи «Фотоархіву 131» Розенберга, який містить близько 3000 фотографій, вивезених під час війни з окупованих територій колишнього СРСР [74].

Попри те, що Закон України «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» (1999) визначив правовий статус культурних цінностей, переміщених на територію України внаслідок Другої світової війни як «часткову компенсацію за заповідіяні окупантами збитки», подібні акції без ратифікації Верховною Радою України міжнародних угод продовжувалися. Наприклад, у 2001 році Німеччині повернули документи архівної колекції «Матеріали діячів західноєвропейського мистецтва XVI–XVII ст.» (Архів Баха); у 2004 році Королівству Нідерланди – твори з колекції Ф. Кенігса [4]. Процес реституції та повернення цінностей в Україні припинилися майже на 10 років, аж поки у 2014 році не сталася анексія росією півострова Крим і вторгнення в Донецьку й Луганську області України. Перед державою Україна постали виклики, пов'язані з пошкодженням, вивезенням музейного фонду, втратами різного типу пам'яток. Як і загроза втрати скіфських артефактів з фондів кримських музеїв, що експонувалися на березень 2014 р. в Амстердамі. Тож правові та практичні аспекти збереження культурного спадку стали на порядку денному Держави.

У Криму до окупації було сформовано 32 музейні установи, зокрема й історико-культурні заповідники. До цього додавалась велика кількість відомчих музеїв, в університетських фондах, де також проводилися дослідження та зберігалися артефакти. Точний перелік предметів невідомий. Частина інформації Міністерством культури було отримано через страхові документи. Загалом у Криму нараховується понад 12 тисяч нерухомих пам'яток (з урахуванням внутрішньокomплекcних об'єктів). Рухомої спадщини – близько 1,2 мільйона основного фонду. Доля більшості об'єктів культурної спадщини України з Криму невідома. Але відомо, що окупаційна влада вносить зміни в пам'ятку під охороною ЮНЕСКО Херсонес Таврійський, проводить непрофесійним образом реставрацію Бахчисарайського палацу та проводить незаконні розкопки на території Криму, що за міжнародними правовими нормами також є злочином [6]. Так, тільки за 2015 р. було знайдено понад 5 000 артефактів за відкритими даними з порталу «Крим.Реаліі» [124].

Відступаючи від м. Херсон росіяни пограбували Херсонський обласний краєзнавчий музей, загальна колекція якого становить понад 170 тисяч експонатів. Серед експонатів, які зникли з музею під час окупації міста – колекції зброї, монет, орденів і медалей, ікон, експонати археологічної експозиції [50]. Журналістка іспанської газети El País стверджує, що зниклі з Херсонського обласного краєзнавчого музею культурні цінності знаходяться у музеї-заповіднику «Херсонес Таврійський» (м. Севастополь). Також було пограбовано низку музейних установ Херсонської області. Херсонський обласний краєзнавчий музей – не єдиний, який був пограбований. Зокрема колекції живопису, скульптури, ікон – експонати з XVII–XX ст. – з Херсонського обласного художнього музею ім. О.О. Шовкуненка теж ймовірно знаходяться на території тимчасово окупованого Криму [107]. В колекції зберігалися твори Айвазовського, Августа фон Баєра, Тетяни Яблонської, Михайла Врубеля та Миколи Пимоненка, Олексія Шовкуненка та Миколи Глуценка. Повністю вивезено фонди Херсонського художнього музею та інших музейних установ Херсонської області – загалом приблизно 15 000 експонатів [75].

Є відомості про втрати в Мелітопольському музеї. Скіфське золото у кількості 198 золотих артефактів з Мелітопольського краєзнавчого музею було знайдене в схованці та передано в руки окупантів [8]. 7 неоцінених шедеврів Маріупольського художнього музею, як роботи Айвазовського та Куїнджі потрапили до рук окупантів через змови з директоркою музею [8]. Було вивезено унікальну колекцію Юхима Харабета з Маріупольського музею медальєрного мистецтва. Пограбовано Маріупольський краєзнавчий музей. Загальний обсяг втрат культурних цінностей з окупованих територій достеменно не відомий.

2.2. Законодавче врегулювання питання повернення та реституції культурних цінностей

Тема реституції та повернення культурного спадку безпосередньо пов'язана з розвитком людства, а саме з сутністю цінностей та оцінювання, з процесом творення культурних цінностей, їхнім захистом та з сутністю законної власності й передачі цінностей іншим власникам. Право, регулює суспільні відносини у сфері культури в цілому у властивий йому специфічний спосіб, визначає певні норми та правила ставлення суспільства до культурних цінностей. Так, специфіка правового регулювання потребує чітких і конкретних визначень предмета та відносин, на які воно спрямоване. Тож право не спроможне регулювати увесь комплекс культурних відносин, бо деякі з них по своїй суті виходять за рамки правового регулювання [4].

Як в українському законодавстві, так і в міжнародному праві, існують нормативні акти, які мають більш конкретне спрямування як на нерухомі, так і на рухомі культурні цінності, залежно від того, що є конкретною метою і завданням даного нормативного акту та предметом його регулювання. Відповідно до цього й визначається його понятійний апарат і подаються визначення ключових термінів. «Таку власну специфічну спрямованість має і комплекс питань, пов'язаних з реституцією та поверненням втрачених культурних цінностей, в основі якого є проблема відчуження від приватної

особи, громади, спільноти, держави та переміщення предметів, що відображують розвиток культури та мають історичне, художнє, наукове чи інше значення» [32].

Специфічну спрямованість має і принцип визначення, що саме вважається в міжнародному правовому полі «культурною цінністю». Найбільш поширеним є «хронологічний» або віковий принцип визначення культурних цінностей, згідно з яким до охоронних реєстрів вносяться лише ті об'єкти, створення яких чи перебіг пов'язаних з ними подій відокремлені від сьогодення певною часовою дистанцією. Конвенція ЮНЕСКО (1970) відносить до старожитностей усі предмети віком понад 100 років. Водночас переважна більшість наведених у ній категорій культурних цінностей не обмежується чіткими хронологічними межами, які можуть визначатися кожною окремою державою на власний розсуд. Зокрема, за національним законодавством Ізраїлю, до пам'яток історії та культури відносять беззаперечно усі об'єкти, датовані до 1700 р. включно. На Кіпрі до них відносять усі об'єкти, створені до 1850 р. включно, у Брунеї — до 1894 р., в Нігерії — до 1918 р. Чимало країн використовують систему «рухомих датувань», що була рекомендована ЮНЕСКО у 1956 р. Наприклад, до культурних цінностей, що підлягають охороні з боку держави у різних країнах відносять предмети старовини та мистецтва, вік яких становить понад 30 років (Мікронезія), 40 років (Кувейт), 50 років (Індонезія), 100 років (Йемен), 200 років (Ірак) [32].

Підходячи до питань атрибуції втрачених культурних цінностей вважаємо за доцільне розібрати наявні законодавчі засади в цій сфері.

Усі аспекти процесу *повернення* регулюються в чинних документах, основний – Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». В ньому визначено, що Україна підпорядковується ратифікованим міжнародним законам. Як і в регулюванні процесів повернення, ввезення та вивезення, в тому числі видачі дозволів на вивезення – Центральному органу виконавчої влади з питань ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей. У сферах діяльності якого: ведення баз даних переміщених цінностей, ввезених цінностей; виявлення та облік цінностей інших держав на території

України, як і сприяння їхньому поверненню, розгляд клопотань власників культурних цінностей. Крім іншого цей Закон регулює право власності на вилучені культурні цінності – забезпечує тимчасове зберігання та експертизу допоки не встановлено власника. Прописана процедура обертання цінностей в дохід держави в разі невиявлення власника, як і процедура придбання у державну власність цінності, заявленої на вивіз. Є зобов'язання для громадян, що ведуть комерційну діяльність з культурними цінностями, дізнаватися про їхнє походження, як і вести реєстр. Як і можливість заохочування осіб, що сприяють поверненню культурних цінностей в Україну, як і добросовісних набувачів культурних цінностей.

Аспекти регулювання повернення культурних цінностей є і в інших офіційних законодавчих актах: аспекти ведення Реєстру культурних цінностей та його форма зафіксована в Наказі Міністерства культури України [53]; прийняття Україною порядку повернення культурних цінностей, що незаконно вивозяться та ввозяться [60]; затвердження складу Міжвідомчої ради з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей [61].

Окремим аспектом є міжурядові та міждержавні договори в процесі повернення культурних цінностей: Угода про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження від 14 лютого 1992 р. серед держави-учасниць Співдружності [86]; Угода про співробітництво держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з розкраданнями культурних цінностей і забезпеченні їхнього повернення [87]; Протокол офіційних переговорів між урядовими делегаціями України та ФРН з питань повернення культурних цінностей, що були переміщені під час другої світової війни та в/ під час другої світової війни та в повоєнні [72]. Серед достатньо нових документів – Наказ МК¹ «Про передачу музейних предметів до Національного

¹ Тут і надалі під поняттям «Наказ МК» розуміється Наказ Міністерства культури України № 292 від 13.05.2014 року «Про передачу музейних предметів до Національного музею історії України»

музею історії України», який створив передумови повернення колекцій кримських музеїв в Україну з Нідерландів.

Одним зі складників нормативно-правового регулювання є постанови Кабміну про виділення коштів на повернення культурних цінностей. Приклад – кошти на повернення трьох колекцій з Франції, переданих державі Україна в дар від художників Іванни Нижник-Винників та Юрія Кульчицьким [55]. Тобто маємо приклад конкретики процедури повернення.

У процесі дослідження нормативно-правових актів, які містять посилання на реституцію культурних цінностей, виявлено, що у постанові «Про пріоритетні напрями державної політики України у сфері деокупації, реінтеграції і відновлення Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» об'єкти культурної спадщини України не відзначені окремо [64]; в Плані законопроектної роботи Верховної Ради України на 2020 р. Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики було доручено розробити створення правого механізму для реституції та повернення культурних цінностей, але мусимо констатувати, що у відкритих джерелах відсутня інформація про те, чи було створено цей механізм [69].

Аспекти регулювання процесу *реституції* та зв'язок з *культурними цінностями* ми простежуємо в законодавчих актах, що регулюють міжнародне співробітництво, а саме в Угоді між Урядом України та Урядом Республіки Польща де Сторони беруть зобов'язання «інформувати одна одну про архівні матеріали та інші документи, які є в їхньому розпорядженні і які стосуються культурних цінностей, що входять до складу взаємних реституційних претензій кожної з Договірних Сторін» [84]. В Угоді між Урядом України та Урядом Угорської Республіки Сторони намагаються прискорити взаємні процеси реституції цінностей, що потрапили під час другої світової війни та в наступні роки на території іншої країни за допомогою створення експертних комісій, обміном архівними даними [85]. З Республікою Киргизстан також існує чинна Угода з визначеним процесом реституції культурних цінностей, але ця процедура постає тільки як гіпотетична можливість [88]. Існує й Угода про

культурне співробітництво між міністерствами культури України та російської федерації, де Сторони намагалися створити *перелік цінностей, що підлягають реституції* – «незаконно вилучених або вивезених національних художніх цінностей – реліквій». У 2023 році угода була припинена.

Увесь пік активності в процесах повернення та реституції культурних цінностей припав на так звані часи Перебудови та до кінця століття. На початку XXI ст. майже не відбувається ніяких активних дій задля пошуку втрачених культурних цінностей та спроб їх повернення та реституції. Водночас ситуативні розв'язання питань (як виграш справи у нідерландських судах) не є стратегією.

Досвід воєнних років продемонстрував визначальне значення проведення системної та цілеспрямованої роботи з встановлення обставин втрат українських культурних цінностей, створенню актуальних баз даних з детальним описом кожного окремого втраченого предмета та визначенням юридичних можливостей щодо їх повернення, організації активних пошукових досліджень серед музейних, архівних та бібліотечних колекцій на територіях інших країн задля збереження культурного спадку в усій можливій кількості та варіативності для майбутніх поколінь.

В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Культурна спадщина та національна безпека» наголошується, що знищення культурної спадщини є однією з головних цілей війни росії. Тож формування державної політики культурного спадку України має істотне значення для забезпечення національної безпеки. Аналітики наголошують, що міжнародні підходи до збереження культурного спадку, тези про її значення в житті суспільства мають бути внесені до Закону України «Про національну безпеку України» та Стратегії національної безпеки України. Також наголошують, що державна політика у сфері збереження культурного спадку має охоплювати: матеріальну (рухому та нерухому), нематеріальну (духовну), цифрову, а також природну спадщину України. Кримінальне законодавство має посилити відповідальність за пошкодження або знищення культурних цінностей. Охорона

культурного спадку має ґрунтуватися на її значенні для українського народу зокрема, як потенціалу повоєнного відновлення та сталого розвитку української держави. Крім іншого в доповіді наголошено, що реалізація державної політики повоєнного відновлення України має спиратися на оновлені реєстри пам'яток. Національні бази даних про культурну спадщину, мають охоплювати культурні цінності приватної (недержавної) форми власності [41].

Практичне вирішення прогалин у законодавстві України щодо повернення та реституції культурних цінностей. Вважаємо за доцільне вирішення на державному рівні статусу втрачених колекцій Криму з музейних фондів, як і тих історичних, культурних і архівних артефактів, які активно видобуваються і на цей момент часу археологами росії на кримському півострові і на інших територіях України, тимчасово окупованих агресором.

До пропозицій відносимо й необхідність формування чіткого плану дій та відповідальності щодо евакуації культурних цінностей в ході військових дій, чи то внаслідок інших форс-мажорних обставин, як підтоплення, вогонь, загроза викрадення чи інших випадків, в яких музеї можуть втратити музейний фонд покровоко з зазначенням відповідальних за це осіб на всіх етапів евакуації в безпечне місце, прописом директив та протоколів евакуації з місцевими адміністраціями та МВС України. Як показує досвід втрат і пограбувань музеїв України на тимчасово окупованих територіях, ситуація могла розвиватися інакше, якби було зроблено превентивні заходи щодо збереження культурних цінностей.

Серед стратегічних кроків до законодавчого врегулювання питань повернення та реституції культурних цінностей останнім часом держава Україна прийняла Постанову «Про пріоритетні напрями державної політики України у сфері деокупації, реінтеграції та відновлення Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» з окремою статтею щодо планів повернення та реституції майна всіх форм власності, державної в тому числі.

Вважаємо за доцільне розділити поняття «реституція культурних цінностей» та «повернення культурних цінностей» і виділити процес Реституції

саме в культурологічній та мистецтвознавчій площині шляхом окремого Положення або доповненням до Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», як такий – «Про вивезення, ввезення, реституцію та повернення культурних цінностей в Україну», як і Митному кодексі України, Наказі Міністерства культури України «Про затвердження Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове ввезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України» тощо.

Наразі Україна займається проблемою повернення та реституції культурних цінностей силами профільного відомства. Протягом років Незалежності зібрано багато матеріалів про втрачені пам'ятки культури, перелік документів за захисту культурного спадку національного врегулювання чи міжнародного, погоджених, прийнятих чи навпаки припинених дуже великий, як от Перелік міжнародних Конвенцій, ратифікованих Україною: Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини, Європейська ландшафтна конвенція, Про охорону підводної культурної спадщини, Про охорону архітектурної спадщини Європи, Про охорону нематеріальної культурної спадщини, Про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження [24]. Також культурне відомство веде роботу з просування ініціатив щодо повернення втрачених артефактів та співпрацює з багатьма міжнародними організаціями та іншими державами з метою досягнення мети. Як і будує стратегії повернення свого культурного спадку з росії, що через історичні засади та політичний стан потребує особливого підходу [93].

Складнощі, що виникли в українських музеїв з евакуацією колекцій як результат, призвели до значних втрат культурного спадку України. Питання заслуговує на особливу увагу усіх міністерств та відомств та потребує фіксації в законодавстві новими розробленими процедурами [59]. Керівники музеїв наголошують на потребі вирішення охорони музейних фондів під час евакуації, фінансуванні технічних засобів для евакуації – тара та пальне. Не всі музеї мали

можливість виконати процедури евакуації силами лише співробітників, без додаткової допомоги. Чи мали занадто мало часу на організацію процесу, як Мелітопольський художній музей. Від Мінкульту приходили листи-запити з зазначенням потреб у разі евакуації музейних фондів (до 24 лютого 2022 року). Тож можна зробити висновок, що в питанні евакуації немає узгодженості. Міністерство культури вважає, що переміщення колекцій всередині області може відбуватися без нього, місцеві адміністрації, як і керівники музеїв вважають, що ні. Поняття превентивної евакуації відсутнє в постановах і розпорядженнях взагалі. Правознавці, коментуючи чинну Постанову про евакуацію, кажуть що в неї занадто широкий профіль і не вказано конкретний алгоритм дій при евакуації музейних фондів, тож проблеми с транспортом, охороною, укриттям, позначками транспортування залишаються відкритими [9].

Також вважаємо за потрібне акцентувати на невизначеному законодавчому статусі колекцій всіх кримських музеїв, а також прописаних процедур їхнього повернення, включаючи з майбутніми планами щодо всіх цінностей українського походження в інших країнах (росії окремо). Як, коли та за чий кошт Україна буде повертати та яку методологію використовувати.

Вбачаємо, що проблематика на державному рівні в тому, що: спеціальні уповноважені органи, які у різний час здійснювали завдання державної політики України у сфері реституції та поверненні культурного спадку були ліквідовані, наразі ці питання було покладено на Міністерство культури; не реалізовано концепцію системних пошукових досліджень, правового та інформаційно-аналітичного забезпечення державних органів, що займають культурною спадщиною; не забезпечена зовнішня інформаційна стратегія, спрямована на популяризацію у світовій спільноті інтересів України у цій сфері; не створено загального електронного реєстру втрачених культурних цінностей України; не розглянуто питання доцільності приєднання України до конвенції УНІДРУА «Про повернення викрадених чи нелегально експортованих предметів культури» від 24 червня 1995 року.

Спад уваги держави відбувається саме тоді, коли тема повернення та реституції культурних цінностей стала особливо актуальною в світі, а фонди України залишаються інтересом для інших держав [4]. Зокрема це переконливо показують хід та результати двосторонніх міждержавних переговорів України, які найбільш інтенсивно відбувалися Федеративною Республікою Німеччиною, Республікою Польща, Королівством Нідерландів та Угорською Республікою [33]. Переважно діалог був сконцентрований на долі культурних цінностей, втрачених або переміщених внаслідок Другої Світової війни та в перші повоєнні роки й формально оформлений укладеними відповідними міждержавними угодами щодо їх розшуку, збереження та реституції, а також супроводжувався актами повернення таких предметів старовини та мистецтва як до України, так і від неї до інших країн.

Принципи ухвалення рішень в тому чи іншому випадку українською владою були аж ніяк не в інтересах збереження культурних цінностей України та всупереч законодавчій процедурі. Наслідком цього стали випадки допущення «вольових» методів розв'язання проблеми, коли директивним шляхом забезпечувалася підготовка і передання визначних культурних цінностей з України до інших держав. Це породжувало недостатньо прозорі механізми ухвалення державних рішень; неточності та суперечності в текстах відповідних постанов і розпоряджень уряду; відсутність чіткої перспективи у стосунках з країнами-партнерами щодо здійснення ними паритетних кроків у відповідь; породило нездорові для державних інтересів прецеденти. Показовим прикладом такого розвитку подій стала ситуація навколо передання до Королівства Нідерландів унікальних рисунків з «Колекції Кенігса», переговори щодо яких відбувалися без укладання відповідних рамкових угод щодо співпраці у сфері повернення та без участі уповноважених у цій сфері державних органів [1].

Як наслідок, передача культурних цінностей, навіть якщо вона була обґрунтована, викликала значний суспільний резонанс в Україні, політичне протистояння та несприйняття самої ідеї повернення та реституції культурних цінностей країнам їх походження. Справа Кримських скарбів та попередні

процеси переговорів України з іншими країнами з питань повернення та реституції культурних цінностей переконливо показують необхідність подальшого удосконалення українського законодавства, необхідності його адаптації до врегулювання проблеми розшуку, ідентифікації та реституції предметів мистецтва і старовини, втрачених або переміщених внаслідок Другої Світової війни. У тому числі українській владі необхідно визначитися зі статусом «трофейних фондів» — спадком колишнього СРСР, який досі не з'ясований на законодавчому рівні [33, 935]. Це дозволить зняти чимало труднощів та непорозумінь у здійсненні державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей.

Анонсовані зміни до Закону України «Про культуру» щодо створення та ведення електронних реєстрів культурних цінностей, впроваджені в травні 2023 року, стали важливою новиною, але допоки не отримано інформації від Мінкульту щодо реальних кроків, хто і як це буде робити. Немає інформації щодо стандартів, на базі яких буде проходити створення Реєстру. Тож пропонуємо звернутися першим чином до цієї ініціативи, вкрай важливої на цей час через постійні втрати майна і культурних пам'яток у веденні військових дій.

Є підґрунтя з минулого щодо цих процедур, а саме створення Реєстру музейних експонатів та предметів колекціонування. Було створено технічний комітет стандартизації «Музейна справа та предмети колекціонування». З метою вдосконалення національної системи стандартизації, підвищення ефективності робіт зі стандартизації у сфері музейної справи, культурних цінностей, предметів колекціонування, антикваріату [51]. Чинним є наказ Міністерства культури України «Про затвердження форм та порядків ведення реєстрів культурних цінностей», де фігурують кілька підтипів форм реєстрів, але його прийняття у 2013 р. вимагає перегляду щодо норм саме електронних документів [63].

Тож питання розробки уніфікованих паспортів та стандартів реєстрації культурних цінностей, як і створення Реєстру культурних цінностей, що потребують поновлення прав – процесу реституції або репатріації в Україну

залишається надактуальним. Зауважимо, що цей Реєстр потребує уваги не тільки спеціалістів, але й широких суспільних кіл, бо українці і на волонтерських засадах готові допомагати в важливих справах рідної країни. Яскравим прикладом приватної ініціативи є проєкт «Вкрадені скарби», створений ініціативною групою ТЕКСТИ. В межах проєкта була створена інтерактивна карта росії на якій продемонстровано які культурні цінності України знаходяться за її межами та виставлені у російських музеях. Так, розробники проєкту кажуть про кількість знайдених більш ніж 110000 предметів [89].

Також Реєстр культурних цінностей стає ще більш актуальним в контексті новини про початок співпраці Міністерства культури та НАЗК [47] над проєктом з ключовими завданнями, а саме: виявлення викрадених під час війни в Україні мистецьких предметів та недопущення їх вільного обігу у світі; пошук мистецьких активів підсанкційних росіян з метою подальшої «заморожування» цих активів їх конфіскації. Проєкт Art Sanct Task Force (Оперативна дослідницька група щодо мистецтва під санкціями) має амбітні плани щодо повноцінних змін в зміні підходу до санкцій в мистецькій сфері. НАЗК має досвід створення інноваційних ІТ-продуктів, а Міністерство культури зі Стенфордською міжнародною робочою групою з російських санкцій, з українськими та світовими представниками артринок, міжнародними експертами мають на меті відстежувати порушення санкцій у світових операціях на ринку мистецтва, як і запобігати незаконній торгівлі культурними цінностями України. В додатках ілюстрації – перші приклади активності цієї групи, яка наголошує що станом на вересень 2023 р. встановлено 245 об'єктів культурної спадщини України викрадених військовими росії [17].

Серед викликів та перепон для повернення та атрибуції культурних цінностей, окрім правових, – «чорні» розкопки, бо в період великих втрат потерпати ще й від шкоди, руйнування від рук власних громадян, це як втратити своє національне надбання, втратити його справедливу доступність для усіх. В контексті незаконної археології на окупованих територіях – це свідомий злочин росії проти культурної спадщини [93].

Висновок до Розділу 2

В сучасній проблематиці атрибуції культурних цінностей, що підлягають реституції та поверненню, для України є зовнішні виклики, але більшість з них постає із внутрішніх питань невнормованості законодавства. Культурна й історична сфери наразі недофінансовані і незахищені. Але багато державних проблем на нашу думку з'являються через постійну зміну культурної політики та ставлення з боку урядовців до культурного спадку. Цей фактор є доволі помітним і по законодавчих актах України за Незалежності, і по користуванню культурними цінностями з метою досягнення короткотривалих політичних зисків з метою налагодження дипломатичних контактів.

Аналіз законодавства з регулювання процесу реституції культурних цінностей свідчить, що процес законотворчості в контексті культурного спадку в Україні відбувається поетапно з багатьма доповненнями, але не заздалегідь, без стратегічного підходу, тільки коли випадок, що потребує регулювання, вже відбувся. Так вже кілька десятиліть регулювання потребує процес реституції саме культурних цінностей. Як і потребує перегляду чи доповнення декілька законодавчих актів та Угод, наприклад Угоди з Республікою Киргизстан, Угорської Республіки та країнами СНД.

Досвід міжнародної співпраці України у сфері повернення та реституції культурних цінностей показав, що ці питання стали одним з факторів великої політичної ваги у її відносинах з іншими країнами.

Необхідна державна процедура створення загальних стандартів паспортизації об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей, якими володіє держава Україна, як на території України, так і на тимчасово окупованих територіях. Окремо рухомими та нерухомими.

РОЗДІЛ 3

АТРИБУЦІЯ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА В КОНТЕКСТІ РЕСТИТУЦІЇ ТА ПОВЕРНЕННІ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

У глобальних питаннях про реституцію культурних цінностей відбувається багато дебатів на різних рівнях: мистецтвознавчих, культурологічних, юридичних, політичних, дипломатичних, суспільних тощо. Майже щотижня, є важливі повідомлення про повернення культурних цінностей. Наприклад, у вересні 2021 року у Вашингтоні було повернуто стародавню табличку Гільгамеша, яка повернулася до Іраку після її вилучення владою США. До цього було повернення до Ефіопії десять важливих артефактів, розграбованих британськими військами під час каральної експедиції в 1868 році [109]. Наприкінці серпня 2021 року окружна прокуратура Нью-Йорка повернула Пакистану понад 100 артефактів, частину яких конфіскувала у дискредитованого торговця антикваріатом Субхаша Капура та його галереї «Мистецтво минулого» на Манхеттені (майже 500 з цих експонатів було повернуто до 11 країн з початку 2021 року) [128].

3.1. Досвід країн Африки

Шукачі пригод, вчені та місіонери у колоніальний період зробили свій внесок у те, щоб доставити твори до Європи. За оцінками експертів, 80–90% культурної спадщини Африки можна знайти в європейських музеях, а точніше в їх сховищах. Лише частина їхніх величезних колекцій коли-небудь виставлялася. На початку ХХ ст. в Європі намітилася тенденція створення так званих етнологічних музеїв не тільки в таких мегаполісах, як Лондон, Париж і Берлін, але і в більш дрібних містах, таких як музей Лінде в Штутгарті.

Нігерія – Великобританія. Бронза – це колекція предметів мистецтва, переважно з Бенін-Сіті, міста в сучасній Нігерії. Раніше це місто було

найважливішим містом в африканському королівстві Едо Бенін і відоме своїми скульптурами з бронзи та слонової кістки. Багато з цих артефактів зберігалися в міському палаці. Скульптури часто представляють Оба, короля Беніну.

У 1897 році британські війська розграбували Бенін-Сіті під час військової експедиції. Вони знищили палац і захопили тисячі артефактів. Багато солдатів, залучених до грабунку, продавали свою здобич музеям і колекціонерам мистецтва. Артефакти включають таблички, фігури тварин і людей, а також предмети королівських регалій, виготовлені з латуні та бронзи художниками, які працювали для королівського двору Беніну [134].

Події колоніального періоду стали основою політики реституції, оголошеної такими установами, як Лондонський музей Горнімана, який в серпні 2022 року оголосив про повернення 72 артефактів до Нігерії; політики повернення, оголошеної Церквою Англії – хоча в цьому випадку предмети, які підлягають поверненню, – це два бронзові бюсти, подаровані в 1980-х роках тодішньому архієпископу Кентерберійському і які вважалися сучасними для того часу, як об'єкти, награвовані британцями під час сумнозвісного карального рейду на місто Бенін у 1897 році.

Нігерія – Німеччина. З огляду на ринок антикваріату, Уряд Німеччини зайняв тверду позицію в питанні давно придбаних артефактів, багато з яких зберігаються в державних музеях. Поряд із заявою представників Уряду та міністерств, щодо принципів, які стосуються культурних об'єктів, захоплених у колоніальні часи, світ став свідком серії репатріацій бенінської бронзи до Нігерії.

У березні 2023 року уряд Німеччини оголосив, що близький до повернення в Нігерію Бенінської бронзи приблизно з 25 своїх музеїв. За цією заявою швидко з'явилася новина про заплановане повернення інших культурних цінностей з різних куточків земної кулі. В грудні 2022 року, статсміністерка з питань культури та ЗМІ Німеччини Клаудія Рот разом із міністеркою закордонних справ Німеччини Анналеною Бербок (*Annalena Baerbock*) передали Нігерії 20 цінних об'єктів, що належать до колекції так званої Бенінської бронзи. Це лише частина колекції, що перебуває у 20 німецьких музеях. Загалом в музеях та приватних

колекціях Німеччини зберігається близько 1100 предметів бенінського мистецтва. Ці артефакти було вкрадено та вивезено британською армією з палацу, розташованого на території сучасної Нігерії, під час так званої бенінської каральної експедиції у 1897 році. Частина предметів із цієї колекції через аукціони потім потрапила до Німецької імперії [23].

Нігерія – Франція. Перша офіційна вимога (1936) про повернення артефактів, награваних під час рейду 1897 року була подана тодішнім Обою з Беніну, і Бенінський суд і уряд Нігерії згодом неодноразово домагалися повернення награваних бенінських старожитностей.

Консорціум великих європейських музеїв, які зберігають Бенінську бронзу, відомий як *Група Бенінського діалогу*, був сформований у 2010 році і відтоді збирався кілька разів, щоб обговорити майбутнє об'єктів і взяти участь у дискусіях з нігерійською владою. Показово, що всі три сторони, які брали участь у дискусіях з нігерійської сторони (Національна комісія музеїв і пам'яток (NCMM), уряд штату Едо і Королівський двір Беніну), стали активними учасниками групи. На зустрічі, яка відбулася у 2017 році в Кембриджі, учасники групи домовилися зробити конкретні кроки до створення постійної експозиції в місті Бенін, що передбачає позики та обмін артефактами через спільні виставкові проекти. На подальших зустрічах групи (Лейден, 2019; Бенін, 2019) було ухвалено рішення про створення нового музею для розміщення Бронзових скульптур.

Для розвитку нового музею (*Edo Museum of West African Art*), було створено новий орган, Фонд реставрації спадщини, який представляє всі три нігерійські організації. Архітектор Девід Аджайє (*David Adjaye*) був призначений проектувати музей, який забезпечить «громадський і культурний простір для жителів міста Бенін і штату Едо», щоб «підкреслити, заново відкрити і зберегти багату історію західноафриканської культури та спадщину Бенінського королівства» [127].

Перспективи Бенінської бронзи сьогодні помітно відрізняються від тих, що були чверть століття тому. За останні кілька років темпи змін значно

прискорилися. Наприкінці 2018 року, ставлячи під сумнів цінність підходу «все або нічого» до реституції, відомий вчений і засновник права спадщини в Африці, професор Фоларін Шиллон³ поставив риторичне питання, яке стало основою в переговорах щодо реституції та повернення культурних цінностей: «Хіба половина буханця не краща, ніж взагалі ніяка»? Нарешті, схоже, що в полі зору можуть з'явитися рішення, які дозволять усім залученим сторонам відчутти, що вони отримують ситий буханець, а не лише крихти. Хоча це може статися не відразу, новий дух співпраці, схоже, очевидний [118].

Однак шлях від слова до справи часто є дещо складним. Ще на початку 2016 року, студентська спілка коледжу Ісуса в Кембриджі запропонувала повернути до Нігерії бронзового півника (оукора), пограбованого під час рейду 1897 року і згодом заповіданого коледжу колишнім армійським офіцером. Однак лише в листопаді 2019 року Рада коледжу підтвердила своє рішення повернути роботу.

Багато в чому саме президент Франції Еммануель Макрон запустив дискусію про реституцію. Під час виступу в Буркіна-Фасо (2017) він виступив із несподіваним і безпрецедентним закликом до «тимчасової або постійної реституції» африканської спадщини від французьких інституцій до Африки. Це фактично привернуло увагу світового культурного сектору. Навіть якщо подальші дії залишалися значною мірою нереалізованими, то все одно дискусія допомогла зосередитися на «реституції»: поверненні культурних артефактів як способу справедливості за минулі кривди [119]. Заклик президента Макрона про «умови, які мають бути виконані протягом п'яти років для тимчасової або постійної реституції африканської спадщини Африка», зайняв деякий час, щоб принести свої плоди – і навіть тоді результатом став відносно мізерний збір [118].

³ Професор Фоларін Шиллон, піонер африканського законодавства про культурну спадщину та прихильник Групи Бенінського діалогу, був членом редакційної колегії журналу «Мистецтво, старовина та право».

Сенегал, Бенін – Франція. Перші кроки щодо виконання зобов'язання Франції повернути своїм колишнім західноафриканським колоніям ключові об'єкти їхньої культурної спадщини відбулися лише в листопаді 2019 року. Прем'єр-міністр Франції Едуард Філіп (*фр. Édouard Philippe*) вручив президенту Сенегалу Макі Саллу (*Macky Sall*) на церемонії в Дакарі шаблю, яка належала ісламському вченому і правителю XIX ст. Спочатку артефакт належав шанованому західноафриканському лідеру Омару Сайду Таллю (*Omar Saidou Tall*), який вів антиколоніальну боротьбу проти французів. На церемонії були присутні деякі з нащадків О. Талла. Е. Філіп сказав, що це «перший крок» у проєкті, спрямованому на повернення більшої кількості сенегальських артефактів, які зараз знаходяться у французьких музеях, де зберігається щонайменше 90 000 артефактів з Африки на південь від Сахари. Шаблю О. Талля офіційно повернули терміном на п'ять років. Наступним етапом стало голосування французьких депутатів щодо повернення цього та інших артефактів на постійній основі [120].

Загалом знадобилося понад три роки, щоб Французька національна асамблея опрацювала основу нормативно-правових документів, які створювали передумови повернення культурних цінностей, але ухвалене положення передбачало повернення протягом року лише 26 артефактів до Республіки Бенін і один до Сенегалу. Наприкінці 2020 року Франція нарешті ухвалила закон про повернення 27 важливих культурних об'єктів до Беніну та Сенегалу [118].

Ці події свідчать про чутливість суспільства до історичної несправедливості коли культурні цінності вилучалися силою зброї, таємними розкопками, корупцією чи відвертою крадіжкою. У контексті африканської реституції цьому додали імпульсу протести «Життя чорних важливе» (*Black Lives Matter*) і тривалі дебати щодо демонтажу статуй суперечливих діячів, пов'язаних з рабством. У зв'язку з цим реституцію можна розглядати як спробу заглибити провину за злочини історії.

Але з іншого боку дебати про реституцію надали французьким політикам новий спосіб утвердитися через дипломатичні зв'язки та геополітичний вплив,

що є особливо культурною формою «м'якої сили». Промову Макрона в Буркіна-Фасо можна розглядати не лише як спосіб зробити добро, а і як спосіб для Франції підтвердити свою актуальність у франкомовній Африці. Виголошена через шість місяців після того, як він став президентом, ця промова містила вже знайомі риси Макрона: розрив з минулим, відмова від ролі Франції як колоніальної держави на користь міжнародних відносин, заснованих на партнерстві та економічних взаємних інтересах, а також натяк на диктат виконавчої влади.

Ефіопія – Великобританія. Колекція Британського музею налічує близько 80 предметів з північної ефіопської місцевості Макдала: церемоніальні хрести, чаші, верхівки парасольок для процесій, зброя, текстиль, ювелірні вироби та археологічні матеріали, а також таботи (вівтарні таблички, які освячують церковну будівлю, які є дуже священними об'єктами в ефіопській православної традиції). У Великій Британії є значні колекції намальованих рукописів з Макдали, що зберігаються в різних установах, включаючи Британську бібліотеку (Лондон). Інші важливі колекції рукописів і книг з Макдали зберігаються в Бібліотеці Джона Райлендса (Манчестер), Бодліанській бібліотеці (Оксфорд), Бібліотеці Кембриджського університету (Кембридж) та в Королівській бібліотеці (Лондон).

Об'єкти з Макдали є частиною постійних та тимчасових експозицій галерей музею. Культурні цінності з Макдали є духовно важливими, і вони представляють багато великих художніх традицій Ефіопії. Відповідно до попередніх домовленостей з ефіопською церквою, і з огляду на священну природу, таботи з Макдали не виставлені на загальний огляд. Вони розміщуються в спеціально відведеному для цієї мети місці, створеному і підтримуваному в тісній консультації з Ефіопською православною церквою.

Макдала – фортеця на півночі Ефіопії, яка стала резиденцією влади імператора Теводроса II (друга половина XIX ст.). На його території Теводрос заснував бібліотеку та скарбницю та церкву в якій він збирав книги, святі реліквії та рукописи з церков по всій Ефіопії, а особливо з Гондари, з наміром

зробити Макдалу центром навчання та досліджень. Тож, у скарбниці в Макдалі зберігалося багато найкращих зразків шовкового текстилю, золотих і срібних регалій і ювелірних виробів, зброї, літургійних посудин, процесійних хрестів і таботів.

У 1860-х роках відносини між Британією та імператором Теводром II стали напруженими, а потім погіршилися. Протягом першої половини XIX століття Великобританія прагнула впливати на політичні події в Ефіопії для більш широких регіональних стратегічних цілей. У 1867 році була розпочата британська військова експедиція. Військовий штурм (1868) призвів до руйнування фортеці Макдала, загибелі сотень армії Теводроса. Багато з пограбованих об'єктів згодом були заново зібрані та виставлені на аукціон. Цей аукціон був представлений як засіб отримання «призових» для військових. Після того, як Макдала була знищена, експедиційний загін незабаром покинув Макдалу, а згодом і Ефіопію.

Супроводжував експедицію Річард Рівінгтон Холмс, асистент відділу рукописів Британського музею. Він повернувся до Великобританії зі значною колекцією предметів, включаючи понад 300 рукописів, регалій, священних посудин та літургійного обладнання з імператорської скарбниці, бібліотеки та церкви в Макдалі. Об'єкти потрапили до колекцій Британського музею.

З 2019 року Британський музей прийняв низку візитів та делегацій, які представляли Ефіопію, з проханням про повернення культурних цінностей, вилучених у Макдалі. Були проведені дискусії щодо можливої широкої інституційної співпраці, але переговори щодо колекцій Макдали тривають й до нині. Поряд з цими дискусіями, Музей також прагне до ретельного та відкритого дослідження історій колекцій Макдали та залучення до ширших сучасних діалогів, у яких ці колекції позиціонуються. Це включає повне визнання та розуміння історії військової колекції, яка безпосередньо призвела до колекцій Музею Макдала [125].

Успішним можна вважати досвід коли награбований скарб повернули до Ефіопії через півтора століття після того, як його вкрали британські війська.

Британська некомерційна організація Scheherazade Foundation придбала схованку з артефактами Макдали та передала їх послу Ефіопії у Великій Британії на церемонії в лондонському клубі Athenaeum. Деякі нагробовані об'єкти Макдали були вилучені з аукціонного дому Брідпорта Басбі після скаргу посольства Ефіопії, а деякі надійшли від колекціонера з Брюсселя.

Артефакти, які включають рукописний ефіопський релігійний текст, хрести та імператорський щит, представляють лише кілька з багатьох цінних ефіопських предметів, які британські солдати вкрали після битви при Макдалі в 1868 році. За словами експертів, одним махом скаруб майже вдвічі збільшив кількість об'єктів, які були повернуті після битви. Артефакти, ймовірно, поповнять колекцію Національного музею в Аддис-Абебі, а деякі релігійні об'єкти потенційно потраплять до Ефіопської православної церкви.

Інші видатні ефіопські артефакти все ще зберігаються в британських установах, такі як останки принца Алемасху у Віндзорській каплиці та Ковчеги Заповіту Табот у Британському музеї. Сьогодні позиція уряду Ефіопії полягає в тому, що всі артефакти Макдали, що зберігаються у Великій Британії, мають бути повернуті. Інші країни також домагаються повернення предметів, захоплених у колоніальні часи, таких як бенінська бронза [109].

3.2. Досвід європейських країн

Питання реституції та повернення культурних цінностей є актуальним не лише в контексті колоніальних періодів, але й в результаті політики держав. Однак, для нашого дослідження репрезентативним є вдалий реституційний досвід Польщі та Франції. Через наявність ініціатив та спеціальних інституцій, Франція на рівні держави виконує зобов'язання щодо реституції та повернення втрачених культурних цінностей.

Франція. Відповідальність держави Франції за депортацію колабораціоністським режимом Віші євреїв до таборів смерті в період Другої світової війни вперше офіційно визнав президент Жак Ширак (*Jacques Chirac*) у

1995 році. В 1997 р. при його уряді була сформована комісія Маттеолі (*Matteoli*)⁴, яка кілька років проводила пошуково-дослідницьку роботу [140].

В опублікованій в квітні 2000-го року доповіді комісія надала дані про те, що зі ста тисяч предметів культурних цінностей, переданих до нацистських музеїв з єврейських родин та з музеїв Франції, шістдесят тисяч після закінчення Другої світової було повернуто у Францію. Відповідно до основних положень доповіді, у період з кінця війни до 1949 р. сорок п'ять тисяч творів мистецтва були повернуті їхнім законним власникам на підставі підтверджених документів. Ще тринадцять тисяч культурних цінностей було перепродано на початку у 1950-х роках. А близько двох тисяч об'єктів в ході дослідження знайшлися у французьких музеях зі спеціальним маркуванням MNR⁵. Така позначка означає, що до музейних фондів такі предмети передані тимчасово до визначення власників та їхнього знаходження. Тобто до процесу реституції творів мистецтва та їхнього повернення законним власникам.

У березні 2013 року уряд Франції створив робочу Task-Force для прискорення процесу повернення творів мистецтва, відібраних нацистами у родин єврейського походження і з колекцій французьких музеїв. Ініціаторкою створення стала французький політик К. Бушу. Завданням групи було повернення культурних надбань та робота з пошуку творів так званого «трофейного мистецтва».

Перед дослідниками новоствореної групи Task-Force MNR Working Group⁶ постало питання щодо законності передачі творів нацистам [141]. Причиною стали відомі випадки передачі їм творів під примусом чи продажу за неприйнятну ціну, бо саме це приймається Комісією з реституції до уваги в

⁴ Місія Жана Маттеолі - Дослідницька місія з розкрадання нацистами євреїв у Франції

⁵ Musées Nationaux Récupération (MNR) – з франц. «Національні музеї, підлягає поверненню».

⁶ Task-Force – пер. Спеціальна робоча група.

рішенні щодо подальшої долі кожного предмету. К. Бушу визнає, що робота з встановлення обставин набуття власності складна і тривала, як і усі процеси реституції. З 1951 року лише сімдесят дев'ять предметів із грифом «MNR» було повернуто їх легітимним власникам, тож Франції потрібно прискоритися.

Наведемо лише кілька справ, опублікованих в офіційному звіті комісії за 2021 р. [135]:

Справа «Подорож картини «Бурлака» (The journey of the Bargeboer painting). Абрахам і Мінна Баргебур (*Abraham and Minna Bargeboer*), громадяни Нідерландів, які оселилися в Німеччині ще до війни, взяли до себе Рут Кірхгаймер (*Ruth Kirchheimer*), родичку, яка у 1942 році втекла від антисемітських переслідувань з Німеччини. Оскільки у них не було дітей, вони також призначили її спадкоємицею свого майна. Однак на початку 1944 року подружжя було заарештоване. Авраам помер у в'язниці в Німеччині наприкінці січня, а Мінну депортували до Аушвіца 31 липня 1944 року. Рут, схована в Католицькому інституті Святої Терези, вижила.

Квартира Баргебургів була розграбована Айнзацштабом рейхсляйтера Розенберга (*The Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*)⁷. Серед награбованих речей була картина невідомого автора «Човни в бурхливому морі біля скелястого берега», яку потім передали до замку Кегль (*нім. Kögl Castle*) (Австрія). Після перемоги робота була зареєстрована в Центральному збірному пункті в Мюнхені. Її повернули до Франції 25 вересня 1947 року. Занесена до переліку MNR, вона зберігалась в Замку-музеї Дьєпп (*франц. Château-Musée de Dieppe*).

У визначенні провенансу дослідники повною мірою скористалися попередніми дослідженнями щодо збірного пункту в Мюнхені, головна

⁷ Айнзацштаб рейхсляйтера Розенберга (*The Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*) – головна організація, відповідальна за розграбування творів мистецтва під час окупації Франції.

складність полягала у встановленні законних власників. Суддя CIVS⁸ розслідував цю справу і слухання завершилися рекомендацією, в якій було перелічено бенефіціарів, встановлено факт розкрадання та запропоновано реституцію. 28 грудня 2021 року прем'єр-міністр ухвалив рішення щодо повернення картини відповідно до цієї рекомендації.

Справа «Розграбована бібліотека Жоржа Манделя» (The looted library of Georges Mandel). Жорж Мандель (*Georges Mandel*) народився в Шату (Франція), в єврейській родині. Починав кар'єру як журналіст, а надалі став успішним в політиці та управлінні державою. У вересні 1940 року його було заарештовано. Позбавлений депутатського мандату згідно із Законом від 2 червня 1941 року про статус євреїв, він був засуджений до довічного ув'язнення. Депортований спочатку до Оріаненбург, а потім до Бухенвальду. 7 липня 1944 року він був застрелений у лісі Фонтенбло.

У серпні 1940 року посол Третього Рейху у Франції наказав пограбувати квартиру Ж. Манделя у Парижі. У січні 1941 року було вивезено 45 ящиків з неідентифікованими предметами з квартири, яка 9 квітня 1941 року стала штаб-квартирою Національних народних зборів на чолі з Марселем Деа (*франц. Marcel Déat*). Решту, що залишилося в квартирі, було вивезено в грудні 1942 року.

Влітку 2019 року Державна бібліотека Берліна та Університетська бібліотека Дрездена звернулися до берлінського офісу CIVS. Обидві брали участь в проєкті з формування інтелектуальних центрів та обмінювались інформацією і результатами досліджень. Під час цього обміну було ідентифіковано три книги, що належать Ж. Манделю: дві книги були передані до Державної бібліотеки Берліна за часів Німецької Демократичної Республіки, у 1960 році та у 1979-1980 рр. через Центр наукових служб (*Zentrale Wissenschaftliche Abteilung*). Примірник Дрезденської було придбано у 1973 році

⁸ *франц.* Commission pour l'indemnisation des victimes de spoliations (CVIS) – Комісія з відшкодування збитків жертвам пограбування

через антикварну крамницю. Згодом були ідентифіковані дві інші книги зі вкраденої бібліотеки Ж. Манделя, яка усього складалась з понад 15 000 одиниць.

З метою вшанування пам'яті Ж. Манделя та напередодні 80-ї річниці облави у Вель д'Ива (*фр. Rafle du Vélodrome d'Hiver*), прем'єр-міністр Елізабет Борн (*Elisabeth Borne*) очолила процедуру реституції п'яти книг. Церемонія відбулася в готелі «Матіньйон» 15 липня 2022 року, у присутності посла Німеччини у Франції.

Справа «Власність Габріель Бенар Ле Понтюа продається під примусом» (Works sold by par Gabrielle Bénard Le Pontois). Габріель Бенар Ле Понтюа володіла колекцією живопису та антикварних меблів. Після смерті у її паризькому будинку судові виконавці зробили інвентаризацію вмісту квартири колекціонерки (25 лютого 1942 року). Однак у серпні 1942 року агенти Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга розграбували будинок. Більшість майна, що там знаходилося, було вивезено до Німеччини.

Місія з дослідження та реституції культурних цінностей передала дві роботи до CIVS 3 червня 2020 року, хоча вони не були включені до інвентаризаційного опису, складеного у лютому 1942 року: «Жіночий портрет» (*Portrait de femme*), полотно, олія; «Вісить місяць Лукаса» (*Tenture des mois de Lucas*), гобелен Бернарда ван Орлі (*Bernard van Orley*).

Незадовго до смерті Г. Ле Понтюа, Вальтер Борнхайм (*Walter Bornheim*) придбав ці дві роботи від імені Германа Герінга. Привезені з Німеччини після війни, ці роботи відтоді набули статусу MNR.

У висновку Комісії зазначено, що хоча й конкретні умови продажу творів не могли бути досліджені повною мірою, але CIVS вважає, що ці роботи були продані під примусом і вони мають бути повернуті спадкоємцям Г. Ле Понтюа.

Справа «Утрило посла Чехословаччини знайдено» (The Czechoslovak ambassador's Utrillo found). Стефан Осуський (*Stefan Osusky*) був послом Чехословаччини в Парижі з 1921 по 1940 рік. У період з 15–18 березня 1939 року він передав свої картини та інші цінні предмети, в тому числі картину Моріса Утрило (*Maurice Utrillo*) «Церква Пон Сен-Мартен» (*Eglise de Pont Saint-Martin*)

у власність Джеймса Ротшильда. Пізніше вся його колекція була конфіскована від імені посольства Німеччини в Парижі. У 1951 році картину знайдено на горищі Замку Тенщач (*Tentschach*), що поблизу міста Клагенфурт (*Klagenfurt*) (Австрія) і повернули до Франції. Однак дослідження, проведені Комісією з повернення творів мистецтва, а потім і групою «Маттеолі» не змогли встановити походження твору. Однак, у 2016 році у ході повторного дослідження, проведеного спільними зусиллями Міністерства культури та Національного музею сучасного мистецтва, змогли встановити причетність твору до С. Осуського.

30 березня 2021 року Місія з дослідження та реституції культурних цінностей, передала справу до CIVS. Робота, проведена суддею призначеним для розслідування цієї справи, дозволила ідентифікувати всіх бенефіціарів до С. Осуського, а Дорадча колегія розглянула справу щодо цього твору мистецтва та рекомендувала роботу М. Утрило «Церква Пон Сен-Мартен» повернути встановленим бенефіціарам, хоч Осуський не був ані євреєм, ані французом.

Справа «Повернення дванадцяти творів Армана Дорвіля» (The return of the twelve works of Armand Dorville). Коли Арман Дорвіль (*Armand Dorville*), французький адвокат єврейського походження помер у 1941 році, ховаючись у своєму маєтку в Куб'як (Дордонь) (*Subjac (Dordogne)*), його колекція та меблі були виставлені на продаж його душоприказником за погодженням зі спадкоємцями. У день продажу творів мистецтва в Ніцці 24 червня 1942 року, влада Віші призначила тимчасового адміністратора, щоб «аріанізувати» розпродаж, тобто конфіскувати отримані кошти. Сума продажу перевищила 8 мільйонів франків. Серед покупців були також і національні музеї, які придбали дванадцять робіт. У березні 1944 року п'ятеро членів родини, включаючи трьох спадкоємців А. Дорвіля та двох дітей, були затримані та вбиті. Після війни спадкоємці, що залишилися в живих, отримали гроші від продажу творів мистецтв А. Дорвіля (1947).

13 листопада 2019 року нащадки спадкоємців А. Дорвіля звернулися до CIVS з проханням скасувати аукціонні торги продажу власності їхнього предка.

Ця складна справа стала досить масштабним дослідженням встановлення фактів, як з боку Міністерства культури, так і CIVS. Було вивчено кілька сотень сторінок архівів, а розслідування було як виняток доручено двом суддям.

У висновку Комісії CIVS зазначено, що вона не може розглядати вимогу про скасування продажу на підставі Наказу від 21 квітня 1945 року, оскільки тільки суддя може виносити рішення про застосування цього документу. На підставі зібраних доказів, Комісія також стверджувала, що продаж не був пограбуванням майна: ні в його організації – рішення приймали спадкоємці, а організував виконавець заповіту, друг і колега А. Дорвіля; ні в його процедурі – призначення тимчасового адміністратора не вплинуло на продовження продажу; спадкоємці мали змогу вільно реалізувати своє право на відмову від 46 з цих творів; виторг від продажу значно перевищила показники оцінки.

Однак продаж під час тимчасової адміністрації призвів до того, що кошти, отримані від продажу стали недоступними. Цей захід «аріанізації», прийнятий і реалізований на підставі Закону від 22 липня 1941 року про підприємства та майно, що належали євреям, вважається антисемітським в розумінні значення декрету, що регулює діяльність CIVS.

Депортація та винищення деяких зі спадкоємців А. Дорвіля, а також розпорошення по світу інших спадкоємців, що сталися внаслідок Антисемітських переслідувань, ще більше затримали виплату коштів, отриманих від продажу. Ця ситуація призвела до конкретних фінансових втрат, через які підлягає відшкодуванню. Адміністрація, яка знала, що ці продажі підпадають під дію Закону від 22 липня 1941 року, придбала дванадцять творів, п'ять з яких зберігалися в Луврі, шість в Музеї д'Орсе та одна в Комп'єні. CIVS вважає, що ці роботи не повинні зберігатися у публічних колекціях.

Лувр повернув родині Дорвілів дванадцять картин, придбаних безпосередньо на аукціоні в готелі «Савой» у Ніцці в 1942 році.

Станом на березень 2021 року у французьких музеях все ще зберігалось вісімнадцять творів з колекції Дорвілів. Інші картини, зокрема «Натюрморт з

трояндами та фруктами» Анрі Фантена-Латура наразі перебувають у європейських чи американських музеях або у приватних колекціях.

Франція запропонувала залишити 12 робіт зі своїх музейних фондів, в обмін на відшкодування вартості покупки, але родина Дорвіль досі оскаржує це рішення. Так, як повідомляла The Art Newspaper у 15.07.21 р.: «Французькі музеї знову йдуть до суду через відмову у реституції творів мистецтва, на які претендують єврейські сім'ї, переслідувані нацистами. Адвокат Коріна Гершкович викликала до суду Лувр і Музей д'Орсе, а також міністерство культури Франції і чотири провінційні музеї, вимагаючи реституції 21 твору з колекції Армана Ісаака Дорвіля. Держава стверджує, що об'єкти не були розграбовані, а продані на розпродажі майна після смерті Дорвіля» [131].

Тож, як висновок, понесені фінансові і моральні втрати родиною Дорвіль були визнані державою, і запропонована компенсація, але станом на серпень 2023 р. питання про реституцію залишилося відкритим.

Польща. Корисним для відбудови процесу реституції та повернення культурного спадку України є досвід в цій сфері найближчого сусіда – Польщі, успішні приклади реституції й повернення якої мають місце. За роки Другої Світової країну майже вщент розграбували – у музеях усього світу опинилися понад 500 тисяч польських творів мистецтва, що становлять приблизно 50–70 % її культурного спадку. Встановити більш точну кількість втрачених культурних цінностей, за твердженням міністра культури [138] майже неможливо, бо разом вивозилися й архіви з реєстрами, що було поширеною практикою тих часів. Упродовж перших повоєнних років Польщі вдалося повернути незначну кількість вивезених цінностей культури. Утім, із 1965 року за рішенням комуністичної влади цей процес зупинився. Відновити реституції вдалося тільки після розпаду Радянського Союзу в 1991 році. Тож за останні 30 років Польща успішно повернула собі десятки історичних і мистецьких цінностей, викрадених окупаційними режимами.

Справа «Пані з горностаєм». Один із найбільш резонансних випадків, коли Польщі вдалося відновити своє право власності на твір культурного надбання й

повернути його — це є справа «Пані з горностаєм», загальновідомий твір Леонардо да Вінчі (*The Lady with an Ermine by Leonardo da Vinci*). Напочатку XIX ст., ймовірно, під час подорожі до Італії її придбав польський князь Адам Єжи Чарторийський, щоб подарувати своїй матері Ізабелі Чарторийській, яка була поціновувачкою мистецтва. Спочатку картина зберігалася в першому музеї на території Польщі – Готичному Домі в Пулавах, а після Польського повстання (1830) Чарторийський перевіз її до Парижа. Згодом «Пані з горностаєм» знову повернулася до Польщі, але вже під час Першої світової війни її перевезли до Дрезденської картинної галереї. До початку Другої світової полотно переховували, але у вересні 1939 року його знайшли нацисти й перенаправили в берлінський Музей кайзера Фрідріха (зараз – Музей Боде). У травні 1945 року польсько-американська комісія виявила легендарну роботу Леонардо серед майна Гене Франка, під час його спроб сховатися в Німеччині. На нюрнберзькому трибуналі нациста було засуджено до страти, а картину повернуто власникам – нащадкам Чарторийських. Весь цей час вона знаходилася у Польщі, але за бажанням власників постійно експонувалася в різних країнах через що зберігачі були незадоволені. Тож уряд Польщі виділив кошти на її придбання у державну власність [14]. Шедевр відкритий для перегляду у Краківському музеї князів Чарторийських як спеціальна перлина колекції, що привертає постійний потік поціновувачів.

Справа «Єврейка з помаранчами» – успішне повернення втрачених культурних цінностей до Польщі – полотно авторства Александра Геримського «Єврейка з помаранчами» (1880–1881) або відоме ще як «Перекупка з апельсинами» (польськ. *Żydówka z pomarańczami, Pomarańczarka, Przekupka z pomarańczami by Aleksander Gierzyński*). Тож історія її втрати це викрадення з Національного музею Варшави за два роки до закінчення Другої світової війни. Тривалий час її вважали втраченою назавжди. Проте в середині 2000-х років картину несподівано виявили в аукціонному домі неподалік Гамбурга. Реституція «Єврейки з помаранчами» стала складним завданням для спеціалістів, адже німецьке законодавство наголошує, що після 30 років

безперервного володіння незаконно ввезеним твором мистецтва, попередній законний власник не може легально відібрати культурний об'єкт у нового. Тож власниця аукціонного дому вимагала грошової компенсації за повернення картини. Польська сторона й німецька досягли юридичної домовленості, за якою довелося відшкодувати лише частину вартості. «Єврейку з помаранчами» повернули до експонування Національного музею у 2011 р. Її можна побачити у Вроцлаві.

Польща – росія. У 2022 р. після повномасштабного вторгнення російської федерації (рф) в Україну, Польща активізувала свої спроби повернення культурних цінностей із території цієї держави-агресора. Так станом на вересень 2022 р. Міністерство закордонних справ направило в росію ноту з вимогою повернути сім творів мистецтва з переліку творів, що були вилучені внаслідок дій радянської армії в ході Другої світової. Нота була направлена через те, що рф не розглянула жодну з 20 заяв, надісланих Польщею, що стосуються кількох тисяч окремих об'єктів культурного спадку [138]. Заяви передавались тричі – у 2004, 2012 та 2014 роках. Знаючи маніпулятивну політику влади рф щодо всього, що вона вважає своїм, не дивує той факт, що ці претензії й досі не були розглянуті.

Польща – Японія. Більш успішною видалася культурна дипломатія Польщі щодо Японії. Так, викрадену нацистами під час Другої світової з приватної колекції картину італійського художника Алессандро Турчі «Мадонна з немовлям» (*Madonna and Child by Alessandro Turchi*) ідентифікували в січні 2022 р. на аукціоні в Токіо. Як і «Пані з горностаєм», твір було внесено до каталогу найцінніших, нелегально вивезених з Польщі культурних надбань. Тож Японія здійснила реституцію щодо цього твору, добровільно повернувши його до Польщі. В майбутніх планах Міністра культури та культурної спадщини Польщі почати процеси з реституції 130 творів мистецтва на основі зібраної інформації щодо їх місцеперебування. Загальнонаціональний проект, направлений на репатріацію творів мистецтва, привертає увагу громадськості. Порожні рами наочно демонструють втрати Польщі за часи ХХ ст. [138].

3.3. Досвід країн Сходу

Держави по-різному займаються реституцією. Китай, наприклад, давно прагне відновити власні культурні артефакти, які були розграбовані або розграбовані європейськими арміями та авантюристами під час так званого «століття ганьби» в країні з середини ХІХ – середини ХХ століття. Інтерес до реституції став важливою, хоча й несподіваною, особливістю ініціативи «Один пояс, один шлях» – масштабної програми глобальних інвестицій в інфраструктуру.

В контексті дослідження стратегічних програм та методології дій азійських держав у сфері реституції та повернення культурних цінностей у розділі розглянуто сучасний стан відносин Кореї та Японії.

Корея – Японія. Японія проводила агресивну колонізаторську політику щодо Кореї (1910–1945), як і військові дії до того, обґрунтовуючи «законність» своїх дій усіма можливими та неможливими методами. Тож, у непростих відносинах двох країн простежуються одночасно як підміна понять й маніпулювання культурним спадком корейського народу, так і знищення джерел культурного контексту, тотальне вивезення культурних цінностей на територію країни-колонізатора. Інтерес японських приватних колекціонерів був ще однією можливою причиною підвищеного експорту корейських культурних цінностей. Наприклад, корейський фарфор, дорого цінується не лише на артринках Японії, але й на світових – вазу епохи Чосон було продано на аукціоні Christie's за 4,5 млн доларів США [143].

Закони про культурну спадщину, прийняті Генеральним урядом Японії в Кореї⁹ забезпечили шпарину, за допомогою якої культурні цінності, зібрані в рамках дослідницьких проєктів, можна було вивезти до Японії легально. Через

⁹ Генеральний уряд Японії в Кореї – The Japanese Government-General of Korea.

це японські національні музеї та університети створили цілі колекції корейської історії та мистецтва.

У постколоніальний період необхідність повернення корейських культурних цінностей, які знаходилися в Японії, стала одним з важливих пунктів складання Базового договору 1965 року про відносини між Кореєю та Японією. На виконання умов Договору Корея отримала від Японії 1432 одиниць культурних цінностей, хоча попередній перелік нараховував 4479 одиниць. Тож Корея мала продовжувати дослідження та проводити політику, спрямовану на успішну реституцію та повернення культурних та історичних цінностей. Згідно з даними уряду Південної Кореї, за винятком культурних об'єктів, повернутих у 1965 році, у Японії все ще зберігається понад 71 000 об'єктів корейської культурної спадщини, а Сполучені Штати Америки володіють 17 803 культурними об'єктами корейського походження [117].

На момент розробки основних положень договору інформація про місцезнаходження корейських культурних цінностей була надана Японією. Власні польові дослідження Корея почала проводити у 1980-х роках методом наукової розвідки вивчаючи експонати музеїв, бібліотек, архівів, університетів та інших установ де були / могли бути представлені корейські культурні об'єкти та колекції. За результатами їхніх досліджень встановлено, що об'єкти корейської спадщини некоректно описувалися при експонуванні – переважно твори атрибутували як культурні цінності, які походять з Китаю чи Японії. Тож починаючи з 1986 року Фонд культурної спадщини Кореї (Корейський фонд) ділиться власним досвідом з атрибуції з фахівцями з інших країн для яких питання реституції та повернення культурних цінностей є актуальним питанням сьогодення. Результати досліджень опубліковано в каталогах, які містять детальну інформацію про культурні об'єкти Кореї, які зберігаються в музеях та інших установах поза межами Кореї. Так, тільки з 1993 по 1998 рік Корейським фондом було видано п'ять каталогів щодо корейських культурних цінностей, що знаходяться в Японії [129].

В межах державної програми по репатріації урядові організації Кореї, зокрема Міністерство закордонних справ та Міністерство культури, спорту і туризму, бере активну участь у розв'язанні проблеми реституції та повернення корейських культурних цінностей. Результати роботи щорічно обговорюється на Національній асамблеї Кореї. Значну роль у питанні повернення культурного надбання країни має й недержавна підтримка. Наукові установи, релігійні організації, приватні культурні інституції проводять активну діяльність щодо привернення уваги громадськості щодо необхідності повернення культурних цінностей.

Повернення на батьківщину корейських книг з колекції Тераучі (*Terauchi Library*) (2006) стало результатом переговорів неурядових організацій. Ще одним прикладом успішної роботи є повернення Анналів династії Чосон Ванджо Сіллок (*The Joseon Wangjo Sillok*), що стало результатом руху, очолюваного буддійськими ченцями, в умовах, коли переговори між урядами Кореї та Японії затягнулися. Цей приклад цікавий тим, що довгий час вважалося, що три чверті Анналів династії Чосон було знищено під час війн та повстань, тож, факт знаходження документів в Токійському Університеті – це не лише успіх щодо повернення культурних цінностей, але й важлива знахідка для наукових досліджень, бо ж і сам документ і його зміст мають однакове історично-культурне та наукове значення.

Ці приклади мають схожість: у першому – нащадки творців та / або власників історичних цінностей заклали основу для переговорів про повернення, а в другому – буддійські храми, відповідальні за збереження Анналів династії Чосон Ванджо Сіллок, очолили рух за їх повернення. Тож зацікавлені особи та / або організації, які мають пряме або опосередковане відношення до вивезеної корейською культурною спадщиною, ініціювали її повернення. Відповідно запити на повернення були легітимними для іншої сторони.

Однак не всі приклади неурядових ініціатив є успішними. Наприклад справа про повернення з Франції Архіву Кюджанггака (*The Kyujanggak Archives*), яку ініціював Національний університет не обійшлася без підтримки

державними дипломатичними каналами. В результаті перемовини між двома країнами продовжилися, і рішення про повернення було ухвалено на вищому рівні обох країн. Факт повернення мав місце в червні 2011 року та став знаковою подією для корейського народу [111]. Це створило прецедент щодо методу переговорів у справах, коли культурні цінності, вивезені під час японської окупації Кореї, знаходяться у національних установах та приватних колекціях інших країн, які не є учасниками Договору 1965 року.

Усі три розглянуті реалізовані проєкти (Бібліотека Тераучі, колекції Анналів династії Чосон, Архів Кюджанггака) стали успішними прикладами повернення таких видів культурних цінностей як: книги, бібліографічні матеріали, державні документи та архіви. Цей дипломатичний успіх сформував думку, що національні архіви та документи можуть бути потрібними в переговорах про повернення культурних цінностей, оскільки вони не предмети мистецтва, а державно-історичні документи.

Одною з основних проблем атрибуції культурних цінностей періоду окупації є проблема археологічних досліджень півострова.

Під час окупації Генеральний уряд Японії в Кореї досліджував та накопичував культурні цінності Кореї, але не робив жодних звітів щодо археологічних розкопок та знахідок. Тож, відсутні дані про джерела знахідок, місця розташування, детальний план розкопок; не зібрано й не задокументовано міфи спільнот, легенди та інша інформація щодо нематеріальної культурної складової археологічних знахідок. Відсутність такої інформації ускладнює, а інколи й унеможлиблює атрибуцію предметів археологічних розвідок, визначення їхньої материнської культури. Тож навіть якщо вилучені культурні об'єкти повернуть в Корею, неможливо буде відновити інформацію про культурний пласт. Ще одна проблема щодо атрибуції та повернення культурних цінностей є політична ситуація в наслідок якої відбулося розділення Кореї на Корейську Народну Демократичну Республіку (КНДР, Північна Корея) та Республіку Корея (Південна Корея). Наприклад, під час японської окупації Генеральний уряд Японії в Кореї проводив археологічні розкопки в столиці

Корьо – державі, яка існувала на Корейському півострові до 1392 року. Нині ця територія переважно на територіях КНДР і це унеможливорює дослідження історичних артефактів, тому дослідники Південної Кореї і Японії використовують інноваційні методи, як-то моделювання процесу забудов через фотографування деталей рельєфу з космосу і порівняння зі старовинними картами.

У майбутньому в переговорному процесі між Кореєю та Японією приклад повернення державно-історичних документів може бути в основі визначення пріоритетності об'єктів культурної спадщини, які є значущими та невідчужуваними, наприклад, державним документам і релігійним предметам.

Корейці вважають, що державна політика, направлена на репатріацію вивезеного з їхньої країни культурного скарбу допомагає їм в отриманні деякої сатисфакції. В цьому контексті обнадійливим став факт принесення особистих вибачень та «глибокого каяття» щодо вкрадених в період колонізації та війни артефактів прем'єр-міністром Японії у 2010 та повернення Королівських протоколів династії Чосон та 1200 інших книг у 2011 р. [112].

Щодо культурних цінностей, які були незаконно вивезені до прийняття Конвенції ЮНЕСКО (1970), дослідники припускають, що має бути запит на повернення, якщо вони мають важливе значення для формування культурної ідентичності Кореї та / або якщо вони відповідають одній або кільком із наступних умов: процес вивозу культурних цінностей був позбавлений необхідного рівня законності; культурні цінності Кореї виставляються або використовуються у принизливий спосіб щодо колоніальної та/або військової окупації; відповідність історичному контексту та користь використання культурних цінностей значно більше в Кореї, ніж у теперішньому місці зберігання; у світі існує лише одна або подібна культурна цінність походженням з Кореї; об'єкти та культурні цінності Кореї не зберігаються належним чином у поточному місці чи установі з академічної / кураторської точки зору або існує високий ризик крадіжки, втрати чи знищення в поточному місці, чи установі [122].

Тож на сьогодні зацікавлені сторони в Кореї, які довгий час займаються питанням реституції та повернення культурних цінностей, вважають, що потрібно бути готовими до тривалих переговорів, маючи середньо- та довгострокову стратегію дій. На державному рівні запропоновано фокусуватися на наступних стратегічних кроках: скласти або завершити інвентаризацію культурних об'єктів у країні; провести інвентаризацію культурних об'єктів за межами країни; вибрати серед усіх тих об'єктів, що знаходяться за межами батьківщини, ті, які є пріоритетними та можуть бути предметом запиту; провести ретельне дослідження предметів; вивчити ставлення закладу утримання до питань повернення; вирішити, до якої країни звернутися; визначити найкращий спосіб підходу як базис переговорного процесу; розглянути можливість запропонувати довготривалі домовленості про співпрацю з музеєм чи іншою установою утримання, що відображається на вимозі про повернення об'єкта культурного спадку; розвивати аргументи, на які слід спиратися під час обговорення. Реалізація цих етапів стратегії відбувається за допомогою цифрових технологій та електронних баз даних.

3.4. Український досвід

Україна – Нідерланди: справа «Скіфське золото». У 2014 році в археологічному музеї Амстердамського університету «Музей Алларда Пірсона» відбулася виставка «Крим – золотий острів у Чорному морі» з колекцією археологічних артефактів, наданих музеями України. Через місяць після відкриття виставки відбулася анексія російською федерацією частини території України, зокрема під контроль росії потрапила Автономна Республіка Крим (у тому числі чотири музеї, які надали експонати для виставки). 13 березня

2014 року Музеї Криму¹⁰ вислали лист музею Алларда Пірсона з вимогами повернути експонати, посилаючись на пункт Договору про експонування, в якому зазначено про гарантію своєчасного повернення експонатів до Музеїв Криму після закінчення терміну тимчасового зберігання з метою демонстрації. 31 березня цього ж року Міністерство культури звернулося до музею Алларда Пірсона щодо повернення експозиції в Київ. Але такий розвиток ситуації не був передбачений, а ні договором на тимчасове зберігання з метою експонування, а ні чинним законодавчими актами, тож керівництво музею Алларда Пірсона призупинило свій обов'язок щодо повернення музейних предметів.

13 травня 2014 року вийшов Наказ МК щодо визнання наявної загрози втрати музейних предметів, які експонуються на виставці «Крим – золотий острів у Чорному морі». Зокрема Наказ МК передбачав передачу на постійне зберігання музейних предметів, які є частиною Музейного фонду України у кількості п'ятсот шістдесят п'ять музейних предметів, що складає дві тисячі сто одинадцять одиниць зберігання з фондів кримських республіканських установ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник», «Керченський історико-культурний заповідник», «Центральний музей Тавриди», Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Тобто, всі предмети, які з музеїв Криму було передано для експонування (юридично – на тимчасове зберігання) в музей Алларда Пірсона відповідно до Наказу мали повернутися в Національний музей історії України на постійне зберігання з реєстрацією їх у фондово-обліковій документації музею до стабілізації політичної ситуації в Автономній Республіці Крим [68].

¹⁰ Тут і надалі під поняттям «Музеї Криму» розуміються музеї експонати яких були представлені на виставці виставці «Крим - золотий острів у Чорному морі» «Бахчисарайський історико-культурний заповідник», «Керченський історико-культурний заповідник», «Центральний музей Тавриди», Національний заповідник «Херсонес Таврійський».

Законом України «Про музеї та музейну справу» не було передбачено розпорядження майном окупованих територій, однак, відповідно до статті 15-2 музейні предмети, колекції та зібрання, які «віднесені до державної частини Музейного фонду України, не підлягають відчуженню», а у випадку зміни форми власності музею – «залишаються у державній власності і належать до державної частини Музейного фонду України» [66].

14 липня 2014 року на адресу Музеїв Криму та Держави Україна, прийшло повідомлення від музею Алларда Пірсона щодо призупинення зобов'язання повернути позичені предмети музеям Криму або державі Україна з причини конфлікту прав на них. Таким чином обидві сторони були проінформовані, що після закінчення виставки 31 серпня 2014 року¹² відповідно цивільного законодавства Нідерландів, музей Алларда Пірсона буде уповноваженим агентом. У зв'язку з тим, що ситуація склалася досить не типова для міжнародної музейної практики, то музей Алларда Пірсона передав листи до суду Нідерландів. Перше слухання по справі відбулося 19 серпня 2016 року.

Суд¹³ першої інстанції зосередився на питанні застосування Закону про спадщину Нідерландів і, зрештою, Конвенції ЮНЕСКО 1970 року. Суд зазначив, що метою Конвенції ЮНЕСКО 1970 року є захист культурних цінностей для держави-учасниці походження та, у разі необхідності, її повернення. Відповідно до положень 31 та 32 Віденської конвенції про право міжнародних договорів Суд першої інстанції для тлумачення визначення незаконного експорту використовував суміжні керівні принципи (такі як Конвенція УНІДРУА та Директива ЄС), Закон України «Про експорт, ввезення та реституцію культурних цінностей». Суд дійшов висновку, що держава-учасниця походження повинна мати можливість повернути свої культурні цінності, якщо вони залишаються в

¹² Зогляду на популярність виставки та у відповідь на запит від музею Алларді Пірсона Міністерство культури України погодило продовження експонування до 31 серпня 2014 року

¹³ Цивільне судочинство.

іншій країні без дійсного дозволу на експорт, навіть якщо майно було законно вивезене за межі території на початку. Тож, відповідно до рішення суду Кримські скарби¹⁴ належать до спадщини України. Тож, Музей Алларда Пірсона повинен передати Кримські скарби державі Україна та забезпечити їх транспортування до постійного зберігача призначеного державою Україна: Національного історичного музею України в Києві. Держава Україна, відповідно до судового рішення має відшкодувати Музею Алларда Пірсона витрати на транспортування Кримських скарбів в Україну та витрати, понесені на їх матеріальне збереження. Всі інші заявки у зустрічних позовних провадженнях суд відхилив [115].

Суд апеляційної інстанції дотримувався іншої позиції щодо питання репатріації. Суд підтвердив застосовність положень 31 і 32 Віденської конвенції щодо тлумачення договору. Однак він заперечив рішення Суду першої інстанції, заявивши, що ці положення повинні застосовуватися для визначення того, «що держави-учасниці домовилися в Конвенції ЮНЕСКО 1970 року; вони не повинні використовуватися для тлумачення певних зобов'язань у Конвенції, які можуть бути корисними в цьому питанні, але не узгоджені» [116].

Апеляційний суд вважав, що Конвенція ЮНЕСКО (1970) спрямована виключно на боротьбу з незаконним експортом та імпортом культурних цінностей. Можна стверджувати, що Конвенція може дати простір для ширшого тлумачення терміну «незаконний експорт», маючи на увазі, що незаконний експорт може охоплювати законно вивезені культурні цінності, які залишаються в іншій державі з порушенням експортного сертифіката, але лише в тому випадку, якщо мета Конвенції явно суперечить присутності цього майна в країні-реципієнті. Йдеться не про крадіжку, таємні розкопки чи незаконне вивезення. Кримські скарби залишаються в Нідерландах не через порушення тимчасового дозволу на вивезення, а через конфлікт інтересів Музеїв Криму та держави

¹⁴ Тут і надалі під поняттям «Кримські скарби» розуміються експонати, які були представлені на виставці виставці «Крим - золотий острів у Чорному морі» в музеї Алларда Пірсона

походження. Апеляційний суд не знайшов у цьому жодного обґрунтування для ширшого тлумачення терміну «незаконний експорт» відповідно до Конвенції ЮНЕСКО і в результаті дійшов висновку, що Закон про спадщину Нідерландів не застосовується в цій справі.

Апеляційний суд, безумовно, не обрав найпростішого виходу з цим рішенням. Відкинувши можливість репатріації, Суд тепер має вирішити, кому належать Кримські скарби відповідно до чинних правових актів та правових наслідків. Ці права мають оцінюватися відповідно до законодавства України. Оскільки це вимагає ширшого розуміння іноземного права, у цій справі Апеляційний суд виніс проміжне рішення 16 липня 2019 року. Суд звернувся до Сторін з проханням додатково уточнити та обґрунтувати право власності та пов'язані з ним питання. Після уточнення сторонами своїх позицій з огляду на важливість справедливого та неупередженого розгляду справи та уникнення видимості будь-якої несумісної процесуальної політики [116].

Апеляційний суд Амстердама у другому засіданні, ознайомившись з матеріалами справи та дослідивши позиції сторін, які лише конкретизували та роз'яснювали зайняті позиції, взяв до уваги те, що відповідач¹⁵ та апелянти¹⁶ розходяться в думках щодо розумного тлумачення поняття «вивезено за межі території [України]». Законодавство Нідерландів передбачає, що держава-учасниця повинна мати можливість претендувати на свою культурну спадщину на підставі цього положення, якщо вона проживає в іншій країні без дійсного

¹⁵ Відповідачі по справі ECLI:NL:GHAMS:2021:3201 – Держава Україна (Київ) та Амстердамській університет (Музей Алларда Пірсона) (Амстердам)

¹⁶ Апелянти по справі ECLI:NL:GHAMS:2021:3201 Апеляційного суду Амстердама, 26-10-2021 / 200.212.377/01 є Тавридський центральний музей (Сімферополь), Керченський історико-культурних заповідник (Керч), Бахчисарайський державний заповідник «Історія і культура» Республіки Крим (Бахчисарай), Національний заповідник «Херсонес Таврійський» (Севастополь), які є сторонами по судовій справі.

(експортного) дозволу, навіть якщо вона спочатку була законно вивезена з території цієї держави, пов'язаної Конвенцією ЮНЕСКО. Тож, Держава Україна може вимагати здачі Кримських скарбів на підставі статей 1011a-1011d Цивільного процесуального кодексу Нідерландів..

Відповідно до ст. 6.3 Закону Нідерландів «Про спадщину» заборонено ввозити до Нідерландів культурні об'єкти, які були вивезені з території держави, пов'язаної Конвенцією ЮНЕСКО, з порушенням її основних положень або викрадені в такій державі. Оскільки крадіжки не було, то розгляд справи був в межах понять щодо процедури вивезення культурних цінностей.

Відповідно судом встановлено, що на момент вивезення з території України музейних експонатів, не було порушено жодного положення Угоди про засоби виправлення незаконних порушень (Париж, 1970). Питання розбіжностей між апелянтом і відповідачем полягала в тлумаченні поняття «вивезення з території». На думку суду це поняття слід розуміти відповідно до його звичайного значення й варто взяти до уваги той факт, що важливо встановити час коли музейні експонати потрапили на територію держави, пов'язаної Конвенцією.

Коли Кримські скарби перетнули кордон України, прямуючи до Німеччини, були видані дійсні експортні дозволи компетентним органам України – Міністерством культури Держави Україна. Отже, спір полягає в тому, чи слід тлумачити Закон Нідерландів «Про спадщину» таким чином, щоб він охоплював ситуацію, яка виникла, коли закінчився термін дії дозволу на тимчасове вивезення культурних цінностей з території України.

Суд керувався основними положеннями міжнародного права у сфері збереження культурної спадщини. Зокрема, поважаючи суверенітет держав, на території яких перебуває культурна і природна спадщина, не порушуючи прав, передбачених національним законодавством щодо зазначеної культурної спадщини, Держави-сторони Конвенції визнають, що вона є загальною спадщиною, для охорони якої вся міжнародна спільнота зобов'язане співпрацювати. Відповідно держави, які ратифікували Конвенцію мають

сприяти визнанню, охороні, збереженню й популяризації культурної й природної спадщини, якщо про це попросить держава, на території якої вона розміщена. Держави – сторони Конвенції, зобов'язуються не вдаватися до будь-яких навмисних дій, що могли б завдати прямо чи посередньо шкоди культурній і природній спадщині, яка розміщена на території інших держав – сторін цієї Конвенції.

Апеляційний суд виходить з того, що сферу застосування законодавства Нідерландів в сфері культурної спадщини слід розглядати в контексті Конвенції ЮНЕСКО, яка ратифікована, але не має прямої дії у Нідерландах. Тож Суд прийшов висновку, що положення Конвенції ЮНЕСКО слід тлумачити з урахуванням їх контексту, об'єкта й мети відповідно до ст. 31 та 32 Віденської Конвенції «Про право міжнародних договорів».

У висновку судового рішення зазначено, що Суд не може встановити, чи слід вважати державу Україна власником Кримській скарбів. Однак, з огляду на об'єктивну сторону справи – нема потреби розв'язувати питання про те, кого слід вважати власником – Державу Україна чи Музеї Криму. Зрештою, встановлено беззаперечний факт, що музейні предмети, про які йдеться, належать до Музейного фонду України, а отже, підпадають під (охоронний) режим Закону про музеї, незалежно від того, чи є вони власністю держави Україна, чи Музеїв Криму. Відповідно Міністерство культури України за відповідних умов і з посиланням на Положення про Музейний фонд України надавало ліцензії на вивезення, що є підставою для передачі в тимчасове користування Музею Алларда Пірсона відповідних музейних предметів.

Держава Україна захистила цей інтерес, ухваливши у 1995 році Закон «Про музеї», який, як пояснювалося вище, забезпечує захисний режим для культурних цінностей, що належать до Музейного фонду України, з можливістю подальшої деталізації цього захисту в міністерському підзаконному акті, заснованому на цьому законі. У зв'язку з цим, а також іншими аргументами, Апеляційний суд остаточно відхилив аргумент Музеїв Криму про те, що Наказ МК спрямований лише на охорону відповідних музейних предметів і не

має жодних (подальших) зовнішніх наслідків, виключає пріоритет охоронного режиму, про який тут йдеться, складовою частиною якого є цей захід. Нідерландське право інтелектуальної власності не встановлює жодних інших правил щодо сфери застосування правила заявленого пріоритету.

Апеляційний суд Амстердама дійшов висновку залишити рішення першої інстанції без змін. Усі витрати за апеляційне провадження покладено на апелянтів [113].

Музеї Криму подали касаційну скаргу до Верховного Суду на рішення Апеляційного в якій просили Верховний суд скасувати рішення попередніх судів

В ході судових засідань Генеральний адвокат¹⁷ аргументував, що скарга на порушення статті 1 Першого протоколу ЄКПЛ є безпідставною. Порушення права оперативного управління є правомірною. У цій справі суд кваліфікував склад музейного законодавства України як публічно-правовий акт, спрямований на захист української культурної спадщини [104].

Верховний суд відхилив касаційну скаргу Музеїв Криму, а тому постанову суду першої інстанції залишив без змін. У резолюційній частині судового рішення зазначено, що скарги на порушення статті 1 Першого протоколу ЄСПЛ безпідставні. Суд зміг постановити що Наказ МК є достатньо доступним, точним і передбачуваним і що його застосування не є свавільним; що Держава Україна має законний інтерес у захисті своєї культурної спадщини; що застосування Наказу МК як тимчасового заходу, а саме до стабілізації ситуації в Криму, являє собою справедливий баланс між порушенням прав Музеїв Криму та інтересом Держави Україна щодо захисту її культурної спадщини [114].

¹⁷ Висновок Генерального адвоката є незалежною порадою для Верховного Суду, який має право вирішувати виконувати цю раду чи ні. Генеральний адвокат входить до складу офісу державного обвинувача у Верховному суді. Прокуратура при Верховному Суді є самостійною, незалежною частиною судової організації. Він не належить до прокуратури.

Рішенням Верховного суду цей спір припинено. Музей Алларда Пірсона має передати художні скарби Державі Україна, а не Музеям Криму.

За твердженням М. Фіссер адвокатки бюро Bergh, Stoop and Sanders¹⁸ ця справа є прецедентом і для міжнародного права. Захищаючи інтереси України в суді адвокати стикнулися з тим, що майже не було прецедентів, що могли допомогти в реституції прав держави України на колекції Музеїв Криму всупереч укладеним договорам позики. Тож у ході судових слухань адвокати використовували як аргументи на користь України все, що тільки могло цим стати. Так, аргументами адвокатів були: закінчення термінів дозволу на вивіз колекції за кордони України, Наказ МК, всі Закони України, де згадується культурна спадщина, посилення на імунітет. Тож адвокати та координаційна група по справі залучили величезний спектр засобів задля винаходу «робочих» методів досягнення мети (Дод. А).

Для світу ця справа також унікальний досвід, бо посиляє дуже чіткий та прозорий сигнал, що право діє і законно утворені держави захистять свій спадок. Також в розумінні людей по всьому світу скіфська спадщина раз і назавжди стала пов'язана з Україною, яка готова боротися і відстоювати своє право на міжнародній арені.

Україна – Нідерланди, США: повернення творів мистецтва втрачених в період окупації під час Другої Світової війни. Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків (Київ) у 2011 р. виявив спробу продажу на аукціоні Сотбіс в Амстердамі (Нідерланди) картини К. Пуленбурга «Аркадський краєвид з німфами, які танцюють», що була викрадена нацистами під час Другої світової війни. Однак, з'ясувалося, що картина не може бути директивно повернута в Україну безплатно. В Нідерландах, як і в багатьох країнах світу передбачена норма про виплату компенсацій добросовісним набувачам, які не знали й не могли знати, що культурні цінності, якими вони володіють колись

¹⁸ Адвокатське бюро «Bergh Stoop & Sanders» - офіційно представляло Державу Україна у справі в судах Нідерландів.

були викрадені з музеїв, архівів чи бібліотек. З огляду на те, що в бюджеті Міністерства культури України немає окремої статті витрат, яка б передбачала такі компенсації, то в таких умовах фінансування проведення остаточної експертизи, виплату компенсації приватному власнику та оплати послуг транспортування тоді здійснив благодійний «Фонд Олександра Фельдмана» [32].

Повернення полотна видатного харківського художника С. Васильківського «Етюд з будинком, яку як і безліч інших картин, вивезли нацисти під час Другої світової війни. Понад 75 років полотно вважали втраченим назавжди. Однак, наприкінці 2016 року до Харківського художнього музею надійшов лист від комісара кримінальної поліції Берліна, який повідомив, що картину, схожу на «Етюд з будинком», виявив анонімний колекціонер на німецькому аукціоні. Німецько-українська комісія працювала півтора року, щоб довести її належність Україні. Зрештою законних підстав повернути картину не виявили, але її викупив чоловік-інкогніто й передав до Харкова [44].

У 2020 році в Україну повернулася картина відомого українського художника М. Паніна «Таємний від'їзд Івана Грозного перед опричниною». Це стало результатом багаторічної спільної між Україною та США як міжнародне визнання втрат України під час Другої Світової Війни. Картину було незаконно вивезеної під час окупації нацистами з Дніпропетровська (1941–1943). Далі її історія обривається до початку 1960-х років, коли полотно було знайдене подружжям у купленому будинку в Коннектикуті. Про колишнього власника було відомо, що він емігрував до Штатів зі Швейцарії одразу після війни. Весь цей час картина залишалася в будинку, й коли він був проданий вчергове в 1980-х роках, полотно опинилося у власності родини Трейсі. Коли родина вирішила переїхати в менше житло, вони стали розпродавати деякі речі. Так у 2017 році картина була заявлена до продажу на аукціоні «Potomack Company» (США). Тоді й з'ясувалося, що це полотно М. Паніна, яке було викрадено під час Другої світової війни й вивезено з України. Подружжя вирішило повернути картину додому [25].

Ще один успішний випадок – повернення Музею Ханенків полотна П. Гудро «Коханці (Блудний син із повією)» із колекції українського мистецтвознавця й колекціонера В. Щавинського. Реституційний процес тривав майже сім років від припинення продажу картини на нью-йоркському аукціоні Doyle (США) до 2020 року коли за рішенням суду безплатно роботу передано Державі Україна [44].

У профільному відомстві України на тлі успішного досвіду повернення культурних цінностей наголошують на перспективі розробки нормативно-правового регулювання питання реституції та повернення культурних цінностей. Зокрема в планах Міністерства культури та інформаційної політики України такі напрямки як формування сталої політики держави з питань повернення культурних цінностей у міжнародних відносинах; передбачення у Державному бюджеті України за загальним фондом бюджету програми «Заходи з пошуку та повернення культурних цінностей України»; культурна адвокація захисту інтересів держави в галузі культурних цінностей шляхом міжвідомчої та міжнародної інституційної взаємодії у культурно-політичній сфері; практичне впровадження моніторингу світових інтернет-аукціонів з метою пошуку та повернення втрачених культурних цінностей України; формування правової позиції щодо захисту культурних цінностей, залишених на тимчасово окупованих територіях та АРК Крим [49].

Висновок до розділу 3

Розглянуті в розділі приклади репатріації та повернення культурних цінностей актуалізують питання щодо обсягу дозволу на експорт при глобальному обміні. Відзначено, що з моменту розробки Конвенції ЮНЕСКО спостерігається підвищена увага до інтересів певних груп людей поза державним рівнем, але цей випадок показує, що можливі права громад на культурні цінності все ще недостатньо захищені.

Музеї, які у своїх колекціях мають культурні цінності на які претендують інші держави або прями нащадки прагнуть співпрацювати з професійними колегами, релігійними, науковими та громадськими організаціями, щоб ширше ділитися знаннями, розширювати розуміння та досліджувати нові перспективи колекцій, які підлягають реституції та поверненню. Водночас культурні цінності, виставлені в музеї, підкреслюють і допомагають передати різноманітні традиції, включаючи християнство, іслам та юдаїзм, а також інші релігії.

Дослідження досвіду Кореї та Японії підтверджує актуальність повернення корейської культурної спадщини та усвідомлення важливості розв'язання цього питання засобами культурної дипломатії. Тож усвідомлення необхідності повернення культурних цінностей на державному рівні сприяє активізації процесу повернення та налагодженні культурного співробітництва. Досвід взаємодії Франції з африканськими країнами з питань реституції розширює сферу впливу Франції на франкомовну частину африканського континенту.

У справі повернення колекції скіфського золота в Україну засвідчено культурний інтерес у збереженні культурних цінностей як важливого суспільного інтересу держави Україна.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження зроблено такі висновки:

1. Поняття «культурна спадщина», «культурні цінності», «реституція», «повернення» та «трофейне мистецтво» не достатньо чітко сформулювало або не врегульовано взагалі в українському законодавстві. Аналіз наукових досліджень, які стосуються понятійно-категоріального апарату свідчить, що наукова думка теж досі не сформована для того, щоб спиратися на неї як на константу. Дослідження досвіду країн Африки, Європи, Сходу та України свідчить, що часто розбіжності та непорозуміння пов'язані з різними трактуваннями через переклад основних понять на різні мови.

Аналіз нормативно-правових документів щодо процесу повернення культурних цінностей свідчить, що процедура реституції та повернення прописана досить ґрунтовно в декількох законодавчих актах, але є аспекти застарілих угод та постанов. Найчисельніші – це Угоди між країнами СНД, в яких не прописано додаткову процедуру та відповідальність у контексті Реєстру культурних цінностей.

2. Проаналізований досвід України станом на 2023 р. у сфері повернення та реституції культурних цінностей свідчить, що наша країна веде активну політику в цьому напрямку. На думку наукової спільноти, цей досвід є досить суперечливим. З одного боку є вдалі приклади повернення культурних цінностей (підрозділ 3.4.), але з іншого боку питання повернення та реституції культурних цінностей на сьогодні – це питання, яке вирішується не на законодавчому рівні, як свідчить досвід європейських країн (підрозділ 3.2.), а більше політичний.

Успішним прикладом для України можна вважати повернення Кримських скарбів. Однак, ця судова справа в основному ґрунтувалася на міжнародному законодавстві (Гаазька Конвенція), законодавстві Нідерландів тощо. Щодо законодавства України, то ключовим став Наказ №292 Міністерства культури

України. Ще одним фактором успішного завершення справи є активна робота міжвідомчої державної комісії по справі.

Безумовно, професіоналізм нідерландського адвокатського бюро – представників України в суді – відомих спеціалістів зі справ з реституції культурних цінностей стало рушійним в справі. Досвід нідерландських адвокатів свідчить про важливість прецедентного права, а результат для України має стати фактором прискорення внесення змін в законодавство України.

Також можна додавати як успішні приклади повернення картин в музеї Києва, Дніпра та Харкова через своєчасне виявлення та ідентифікацію їх на аукціонах в інших країнах та знайдених шляхах для реституції/ повернення: 1 – повернення безоплатне за бажанням; 2 – повернення з частковою компенсацією – винагородою для добросовісного власника; 3 – викуп роботи благодійниками для повернення на батьківщину.

3. Світовий досвід свідчить, що питання атрибуції культурних цінностей, які підлягають реституції та поверненню досі не врегульовано на міжнародному рівні, ні на національному рівні держав. Одною з головних проблем можна вважати те, що питання щодо відновлення прав на культурні цінності, які були незаконно відібрані в результаті колоніальної чи окупаційної політики, а також ті, які були вивезені як трофейне мистецтво під час війн, вирішують настільки довго, що змінюється політична карта світу і відповідно постає питання суб'єктності. Саме так стало у випадках Франція – Нігерія – Бенін, Японія – Південна Корея – Північна Корея, росія – Україна та ін.

На українському досвіді засвідчено, що нормативно-правові акти не враховують історію, сьогодення та не передбачають майбутнього. Досвід повернення Кримських скарбів може залишитися винятковою справою, а не основою для перегляду законодавчих засад та імплементації міжнародно-правових договорів.

Так само в процесі дослідження було виявлено, що питання атрибуції культурних цінностей фактично залишилося поза увагою й наукової спільноти. Історіографія питання доводить досить активну увагу науковців в галузі права і

майже повну відсутність в мистецтвознавчих дослідженнях.

4. Щодо питань, вирішення яких може покращити стан справ з реституцією та поверненням культурних цінностей в Україну серед внутрішніх чинників можемо перерахувати: формування сталої політики держави з питань повернення культурних цінностей та реституції з програмою захисту та популяризації національних інтересів за кордоном; забезпечення коштами у Державному бюджеті фонду програми «Заходи з пошуку та повернення культурних цінностей України»; вдосконалення правової бази супроводження процесів повернення та реституції культурних цінностей; прийняття необхідних законодавчих актів згідно з державною програмою підтримки заздалегідь, планово, всупереч традиції робити це пост-фактум, після настання випадку; координації міжвідомчої співпраці у сфері повернення та реституції культурних цінностей; перехід до зваженої політики у сфері реституції цінностей в інші країни тільки на основі українських законів та прийнятих міжнародних зобов'язань, прозоро, з парламентськими обговореннями та консультаціями спеціалістів (як обговорюється в Великій Британії повернення мармурів Парфенону Греції), визначення статусу колекцій кримських музеїв та археологічних розкопок окупантами, належне фінансування ініціатив Міністерства культури як виконавчого органу політики повернення та реституції культурних цінностей в Україну, як приклад створення електронного Реєстру культурних цінностей, чи програми Art Sanct Task Force у співпраці з НАЗК. Міжнародна співпраця з експертами щодо повернення та реституції, як і ратифікація Конвенції УНІДРУА з питань викрадених та незаконно вивезених культурних цінностей 1995 р. На цей час однією з усіх найчастіше ратифікованих державами світу Конвенцій є Конвенція ЮНЕСКО 1972 р. про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини. Усього 194 країна зробили певні кроки, щоб ратифікувати її.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акуленко В. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів. *Забута спадщина*. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/1177.html> (дата звернення: 06.12.2023).
2. Акуленко В. Поза правовим полем реституції // *Віче*. 1995. № 4. С. 154.
3. Акуленко В. Політико-правові проблеми повернення культурних цінностей між державами СНД. *Забута спадщина*. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/748.html> (дата звернення 1.11.2023).
4. Акуленко В. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей». *Забута спадщина*. URL: <http://lostart.org.ua/ua/restitution/349.html> (дата звернення 1.11.2023).
5. Асламов В. Повернення Німеччиною археологічних предметів, вилучених з Херсонського краєзнавчого музею під час Другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. 1996. Вип. 6. С.177–178.
6. Бадьйор Д. «Ми його втрачаємо». Що відбувається з культурною спадщиною в Криму. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/culture/2019/03/04/421110_mi_yogo_vtrachaiemo_shcho_vidbuvaietsya.html (дата звернення: 15.12.2023).
7. Барчук М. Ігор Пошивайло: «У багатьох випадках евакуації музеїв не було. Це проблема ставлення влади до культури». *LB.ua*. URL: https://lb.ua/culture/2022/11/12/535635_igor_poshivaylo_u_bagatoh_vipadkah.html (дата звернення: 20.10.2023).
8. Білаш К. Директорка Мелітопольського музею підтвердила, що скіфське золото вивезли окупанти. *LB.ua*. URL:

https://lb.ua/culture/2022/05/05/515845_direktorka_melitopolskogo_muzeyu.html
(дата звернення: 06.12.2023).

9. Білаш К. Музейна евакуація: що пішло не так? *LB.ua*. URL: https://lb.ua/culture/2022/06/19/520455_muzeyna_evakuatsiya_shcho_pishlo_tak.html (дата звернення: 15.12.2023).

10. Боряк Г. Бременський проєкт «Доля культурних цінностей, вивезених з СРСР в роки Другої Світової війни» (ФРН): камеральні методики і проблеми дослідження історії архівних документів. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. 1996. Вип. 6. С. 251–252.

11. Веренкіотова О.В., Петровський А.В., Якимець О.І. Окремі аспекти захисту права власності України за кордоном. *Право і Суспільство*. 2023. № 3. С. 88–95.

12. Врубльовська В. Книжкова скарбниця України: проблеми вивчення і повернення. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. 1996. Вип. 6. С. 228–233.

13. Всеукраїнська громадська організація ГО Відкриті медіа України. *OMU*. URL: <https://www.omu.org.ua/> (дата звернення: 18.11.2023).

14. Ганкевич Р. Польща викупила картину Леонардо да Вінчі у приватних власників. *ZAXID.NET*. URL: https://zaxid.net/polshha_vikupila_kartinu_leonardo_da_vinchi_u_privatnih_vlasniki_v_n1414061 (дата звернення: 06.12.2023).

15. Гетьман Д. І. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті – 1930-ті рр.) : автореф. дис. ... канд. іст.наук : 07.00.01. Київ, 2010. 20 с.

16. Гетьман Д. Ризький мирний договір 1921 року та питання повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах. *Забута спадщина*. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/444.html> (дата звернення: 15.12.2023).

17. Горлач П. Від прикрас до скульптур: у НАЗК зафіксували 245 культурних об'єктів, які Росія вкрала з території України. *Суспільне. Культура*.

URL: <https://suspilne.media/culture/597677-u-nazk-zafiksuvali-245-kulturnih-obektiv-aki-rosia-vkrala-z-teritorii-ukraini/> (дата звернення: 07.12.2023).

18. Даниленко О. Повернення історико-культурних цінностей в Україну: здобутки та перспективи. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 3(379). С. 44–51. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/uploads/2019/3/publications/44.pdf> (дата звернення: 02.08.2023).

19. Де наразі перебуває скіфське золото, яке росіяни викрали із Мелітопольського музею. *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/241526-de-narazi-perebuvaе-skifske-zoloto-ake-rosiani-vikrali-iz-melitopolskogo-muzeu/> (дата звернення: 07.12.2023).

20. Директива 2014/60/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 15 травня 2014 року про повернення предметів культури, незаконно вивезених з території держави-члена, та про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 1024/2012 (нова редакція) : Директива Європ. Союзу від 15.05.2014 р. № 2014/60/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-14#Text (дата звернення: 27.11.2023).

21. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року (укр/рос). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199?find=1&text=мистецт#w1_1 (дата звернення: 01.12.2023).

22. Європейська конвенція про імунітет держав : Конвенція Ради Європи від 16.05.1972 р. № ETS N74. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_060#Text (дата звернення: 27.11.2023).

23. Єдіке Ф., Романець Р., Борисова М. Німеччина повернула Нігерії вкрадені цінності. *dw.com*. URL: <https://www.dw.com/uk/dolanna-kolonialnoi-spadsini-nimeccina-povernula-nigerii-vkradeni-cinnosti/a-64169078> (дата звернення: 02.12.2023).

24. Законодавство. УДІКС. URL: <https://www.spadshina.org.ua/zakonodavstvo> (дата звернення: 05.12.2023).
25. Коваль О. В Україну повернулася картина з Іваном Грозним, втрачена під час війни. *UA.NEWS*. URL: <https://ua.news/ua/life/v-ukrainu-vernulas-kartina-s-ivanom-groznym-utrachennaya-vo-vremya-vojny> (дата звернення: 02.12.2023).
26. Кокотюха А. Наші культурні втрати, які не покажуть на картах. *detector.media*. URL: <https://detector.media/infospace/article/199383/2022-05-21-nashi-kulturni-vtraty-yakine-pokazhut-na-kartakh/> (дата звернення: 18.11.2023).
27. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини : Конвенція Орг. об'єдн. націй з питань освіти, науки та культури від 16.11.1972 р. : станом на 4 жовт. 1988 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text (дата звернення: 27.11.2023).
28. Конвенція УНІДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_590#Text (дата звернення: 01.12.2023).
29. Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. Київ : Україна, 2003. 384 с.
30. Корнієнко А. Про знищення та вивезення бібліотечних фондів України. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. 1996. Вип. 6. С. 66–73.
31. Кот С. «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури. *Забута спадщина*. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/729.html> (дата звернення: 02.12.2023).
32. Кот С. Культурні цінності, Україна і Німеччина. *День*. URL: <https://day.kyiv.ua/article/suspilstvo/povernennya-kulturnykh-tsinnostey-chas-zvernutysya-do-vytokiv-2> (дата звернення: 02.12.2023).
33. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.) : монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.

34. Кот С. Про ратифікацію Україною Конвенції ЮНІДРУА про викрадені чи нелегально вивезені предмети культури (Рим, 24 червня 1995 р.): Інформаційно-аналітична довідка / НАН України. Інститут історії України. – . Київ : Інститут історії України., 2017. – 7 с. – На правах рукопису.

35. Кот С. Реституція культурних цінностей. *Інститут історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&p;S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&p;S21STR=Restytutsiia_kulturnykh (дата звернення: 5.12.2023).

36. Кот С. Україно-німецькі відносини щодо повернення та реституції культурних цінностей (1991-2012 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. № 21. С. 163–180.

37. Крадіжка росіянами предметів мистецтва в Україні є найбільшим пограбуванням з часів Другої світової - *The New York Times. Voice of America*. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/6919229.html> (дата звернення: 18.11.2023).

38. Кречетова Д. Росія нищить культурні пам'ятки України: з'явилася інтерактивна мапа втрат. *Українська правда. Життя*. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/04/6/248121/> (дата звернення: 18.11.2023).

39. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III : станом на 5 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 27.11.2023).

40. Кулініч М. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000-2011 рр.) : короткі підсумки. *Архіви України*. 2013. № 3. С. 11–20.

41. Культурна спадщина та національна безпека : аналіт. доп. / за ред. В. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 58 с.

42. Кучер В. О. Нікчемні правочини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2005. 16 с.

43. Лактіонова М.Т., Ревак І.О. Розшук та повернення вкрадених культурних цінностей. Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період: мат. наук. сем. Львів : ЛьвДУВС, 2023. С. 109–112.

44. Ластовиря М. Забрати вкрадене російською ордою: як Україні повернути свої культурні цінності. *АРГУМЕНТ*. URL: <https://argumentua.com/stati/zabрати-vkradene-ros-iskoу-ordoyu-yak-ukra-n-povernuti-svo-kulturn-ts-nnost> (дата звернення: 02.12.2023).

45. Леонова Н., Голубчик К. У Вашингтоні передали Україні картину «Таємний виїзд Івана Грозного перед опричниною». *Голос Америки*. URL: <https://www.holosameryky.com/a/panin-painting-returned-to-ukraine/5076448.html> (дата звернення: 27.11.2023).

46. Лещинська-Вьонцек М. Цивільно-правова відповідальність держави України у правовідносинах реституції власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2019. 20 с.

47. Мистецтво застосування санкцій: НАЗК разом з МКІП розпочинають роботу в межах Art Sanct Task Force. *Національне агентство з питань запобігання корупції*. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/mystetstvo-zastosuvannya-sanktsij-nazk-razom-z-mkip-rozpochynayut-robotu-v-mezhah-art-sanct-task-force/> (дата звернення: 08.12.2023).

48. Митний кодекс України : Кодекс України від 13.03.2012 р. № 4495-VI : станом на 7 листоп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення: 02.12.2023).

49. Міністерство культури та інформаційної політики України. *Міністерство культури та інформаційної політики України*. URL: <https://mcip.gov.ua/> (дата звернення: 02.12.2023).

50. Назарчук І., Короткий Т., Савченко Я. Чи зможе Україна повернути цінності, викрадені з музеїв Херсона, і що для цього потрібно. *Zmina*. URL: <https://zmina.info/articles/chy-zmozhe-ukrayina-povernuty-czinnosti-vykradeni-z-muzeyiv-hersonu-i-shho-dlya-czogo-potribno/> (дата звернення: 15.11.2023).

51. Наказ № 128 від 31.03.2009 Про створення технічного комітету. *Аналітично-правова система ZakonOnline.* URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/109132__109132 (дата звернення: 06.12.2023).

52. Опанасенко О. І. Проблема повернення культурних цінностей (Україна – Німеччина). *Наукові записки.* Вип. 42. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/opanasenko_problema.pdf (дата звернення 1.11.2023)

53. Порядок ведення Реєстру культурних цінностей, повернених до України : Наказ М-ва культури України від 03.09.2013 р. № 819. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1881-13#Text> (дата звернення: 08.12.2023).

54. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Закон України від 21.09.1999 р. № 1068-XIV : станом на 13 лют. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text> (дата звернення: 27.11.2023).

55. Про виділення коштів для повернення з Франції в Україну культурних цінностей : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 25.01.1993 р. № 47-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47-93-p#Text> (дата звернення: 08.12.2023).

56. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII : станом на 18 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 27.11.2023).

57. Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання : Постанова Каб. Міністрів України від 12.08.1992 р. № 466. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-п#Text> (дата звернення: 6.12.2023).

58. Про затвердження Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання : Наказ М-ва культури і мистецтв України від 25.10.2001 р. № 653. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0144-02#Text> (дата звернення: 08.12.2023).

59. Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-п#Text> (дата звернення: 05.12.2023)

60. Про затвердження Рішення про Положення про порядок повернення культурних цінностей, що незаконно вивозяться та ввозяться : Постанова Каб. Міністрів України від 24.04.1999 р. № 688. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-99-п#Text> (дата звернення: 08.12.2023).

61. Про затвердження складу Міжвідомчої ради з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 13.04.2011 р. № 329-р : станом на 2 квіт. 2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-2011-р#Text> (дата звернення: 08.12.2023).

62. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України від 26.11.2018 р. № 2630-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2630-19#Text> (дата звернення: 27.11.2023).

63. Про затвердження форм та порядків ведення реєстрів культурних цінностей. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1879-13#Text> (дата звернення: 06.12.2023).

64. Про Заяву Верховної Ради України про пріоритетні напрями державної політики України у сфері деокупації, реінтеграції і відновлення Автономної Республіки Крим та міста Севастополя : Постанова Верхов. Ради України від 23.08.2023 р. № 3333-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3333-20#Text> (дата звернення: 08.12.2023).

65. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV : станом на 23 груд. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення: 27.11.2023).

66. Про музеї та музейну справу : Закон України від 29.06.1995 р. № 249/95-ВР : станом на 7 верес. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр#Text> (дата звернення: 29.11.2023)

67. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-III : станом на 2 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 27.11.2023).

68. Про передачу музейних предметів до Національного музею історії України : Наказ від 13.05.2014 р. № 292. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/75061___75061 (дата звернення: 03.12.2023).

69. Про План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2020 рік : Постанова Верхов. Ради України від 16.06.2020 р. № 689-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/689-20#Text> (дата звернення: 08.12.2023).

70. Про представника Уряду України у Міжурядовому комітеті ЮНЕСКО із сприяння поверненню культурних цінностей країнам їхнього походження або їх реституції в разі незаконного привласнення : Постанова Каб. Міністрів України від 13.05.1996 р. № 513. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/513-96-п#Text> (дата звернення: 08.12.2023).

71. Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей : Постанова Каб. Міністрів України від 28.12.1992 р. № 732 : станом на 5 жовт. 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-92-п#Text> (дата звернення: 6.12.2023).

72. Протокол переговорів між урядовими делегаціями України та ФРН з питань повернення культурних цінностей, що були переміщені під час другої світової війни та в повоєнні роки : Протокол Україна від 13.07.1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276_005#Text (дата звернення: 08.12.2023).

73. Пушнова Т. Кримська перемога: що означає для України кінцеве рішення суду щодо «скіфського золота». *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/06/12/7163507/> (дата звернення: 27.11.2023).

74. Романова Т. Процеси реституції пам'яток культури України у 90-ті рр. ХХ ст. *Наукова періодика Каразінського університету*. URL:

<https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/679/471> (дата звернення: 06.12.2023).

75. росіяни вивезли з херсонських музеїв майже 15 тисяч картин. *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3612831-rosiani-vivezli-z-hersonskih-muzeiv-majze-15-tisac-kartin.html?_gl=1*1jwsudu*_ga*TjJ6WIM4Y1dZLVA4UFQyd2Q3RkgzRWJhdVIRNUVGOWMtdFRHZ3VhamhyaHdaQzM4b25UcmFiSmptSTB6VFNobA..*_ga_514KHEWV54*MTcwMjI0NTY3Ny40LjEuMTcwMjI0NTY3Ny4wLjAuMA (дата звернення: 06.12.2023).

76. Савченко Я., Короткий Т. Злочини Кремля проти української культури: про відповідальність РФ за знищену спадщину. *Аргумент*. URL: <https://argumentua.com/stati/zlochiny-kremlya-proti-ukra-nsko-kulturi-pro-v-dpov-daln-st-rf-za-znishchenu-spadshchinu> (дата звернення: 27.11.2023).

77. Савченко Я., Короткий Т. Злочини проти культури: що каже міжнародне право про відповідальність Росії за знищену спадщину. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochiny_proti_kulturi_shcho_kazhe.html (дата звернення: 27.11.2023).

78. Ситько О., Шаповаленко М. Словник юридичних термінів іншомовного походження : довідник. Одеса : каф-ра украї-ва Одес. Держ. Унів-ту внут. Справ України, 2013. ст. 37.

79. Скіфське золото конфіскували в Іспанії. *Портал новин BBC*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ck7wp8k7nz8o> (дата звернення 1.11.2023)

80. Скіфське золото повертається в Україну. Долю кримських скарбів вирішували 9 років. *Портал новин BBC*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-65856335> (дата звернення 1.11.2023)

81. Сохань П. Проблеми повернення джерельної спадщини в Україну у зв'язку з подіями Другої світової війни та її наслідками (науково-практичні аспекти). *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. 1996. Вип. 6. С. 43–49.

82. Стаджи Д. Грабіж музеїв, вивіз експонатів, нищення пам'яток історії. Як РФ хоче знищити українську культуру. *ФОКУС*. URL: <https://focus.ua/uk/ukraine/542735-grabizh-muzejiv-viviz-eksponativ-nishchennya-pam-yatok-istorijiyak-rf-hoche-znishchiti-ukrajinsku-kulturu> (дата звернення: 18.11.2023).

83. Турецький Л. Скіфи в заручниках у росіян. *Петр і Мазена*. URL: <https://petrimazera.com/ru/catchedscythians.html> (дата звернення 1.11.2023)

84. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей : Угода Каб. Міністрів України від 25.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_120#Text (дата звернення: 08.12.2023).

85. Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки про співробітництво у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни : Угода Каб. Міністрів України від 04.04.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_013#Text (дата звернення: 08.12.2023).

86. Угода про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження (укр/рос) : Угода Співдружності незалеж. держав від 14.02.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_064#Text (дата звернення: 08.12.2023).

87. Угода про співробітництво держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з розкраданнями культурних цінностей і забезпеченні їхнього повернення (укр/рос) : Угода Співдружності незалеж. держав від 05.10.2007 р. : станом на 18 квіт. 2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_g97#Text (дата звернення: 08.12.2023).

88. Угода про співробітництво між Урядом України й Урядом Республіки Киргизстан в галузі культури : Угода Каб. Міністрів України від 23.02.1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/417_038#Text (дата звернення: 08.12.2023).

89. Украдені скарби. *Texty.org.ua*. URL: https://texty.org.ua/d/2023/stolen_heritage/ (дата звернення: 08.12.2023).
90. Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2 : Правова охорона культурних цінностей. Київ : ЮрінкомІнтер, 1997. 23 с.
91. Україна поруч. *Google Arts & Culture*. URL: <https://artsandculture.google.com/project/ukraine> (дата звернення: 27.11.2023).
92. Український культурний фонд запускає інтерактивну «Мапу культурних втрат». *detector.media*. URL: <https://detector.media/infospace/article/198168/2022-04-06-ukrainskyykulturnyy-fond-zapuskaie-interaktyvnu-mapu-kulturnykh-vtrat/> (дата звернення: 18.11.2023).
93. Україну чекає повернення культурних цінностей, вивезених під час Другої світової – Катерина Чуєва. *Суспільне. Культура*. URL: <https://suspilne.media/culture/480775-ukrainu-cekae-povernenna-kulturnih-cinnostej-vivezenih-pid-cas-drugoi-svitovoi-katerina-cueva/> (дата звернення: 05.12.2023).
94. Федько К. Проблема визначення поняття культурних цінностей в Україні. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 105. Ч. 1. С.109–114.
95. Фещенко А. Шедеври вантажили, наче сміття. Що росіяни вже викрали з музеїв України. *Главком*. URL : <https://glavcom.ua/country/culture/zazikhannja-na-ukrajinsku-kulturu-okupantikradut-ne-tilki-unitazi-a-j-eksponati-907441.html> (дата звернення 1.11.2023)
96. Хотин Р. «Загуглити культуру». Шедеври української культури збережені на платформі Google у час війни. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-google-art-culture-proyekt-kultura-mystetstvo/32159120.html> (дата звернення: 18.11.2023).
97. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кунецьової, Р. А. Майданика. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 976 с.

98. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV : станом на 5 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 27.11.2023).

99. Щур М. Поверненням культурних пам'яток не можуть займатися волонтери, потрібна потужна держава. *Радіо Свобода Україна*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/amp/27043404.html> (дата звернення: 27.11.2023).

100. Як Україні повертати те, що Росія вкрала за століття терору?. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/podcasts/63357213551de/2022/11/3/7374870/> (дата звернення: 27.11.2023).

101. Яковленко К. Час повертати мистецтво. Розмова з Ельмірою Аблялімовою, Тетяною Філевською та Яною Супоровською. *Суспільне. Культура*. URL: <https://suspilne.media/culture/379172-cas-povertati-mistectvo-rozмова-z-elmirou-ablalomovou-tetanou-filevskou-ta-anou-suporovskou/> (дата звернення: 05.12.2023).

102. «Return & Restitution» Intergovernmental Committee. *UNESCO*. URL: <https://en.unesco.org/fighttrafficking/icprcp> (date of access: 27.11.2023).

103. Action Plan for the Protection of Heritage in Ukraine. *Aliph Foundation*. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/aliph-action-plan-for-ukraine> (date of access: 08.12.2023).

104. Advies AG aan Hoge Raad: beslissing hof dat Allard Pierson Museum de Krimschatten moet afgeven aan de Staat Oekraïne kan in stand blijven. *Hoge Raad*. URL: <https://www.hogeraad.nl/actueel/nieuwsoverzicht/2023/januari/advies-ag-hogeraad-beslissing-hof-allard-pierson-museum-krimschatten/> (date of access: 27.11.2023).

105. Beslissing hof dat Allard Pierson Museum de Krimschatten moet afgeven aan de Staat Oekraïne blijft in stand. *Hoge Raad*. URL: <https://www.hogeraad.nl/actueel/nieuwsoverzicht/2023/juni/beslissing-hof-allard-pierson-museum-krimschatten-afgeven-staat/> (date of access: 27.11.2023).

106. Blake J. *International Cultural Heritage Law (Cultural Heritage Law and Policy)* (1st Edition). Oxford : New Yourk; Oxford University Press, 2015. 384 p.

107. Bonet P. Ukraine reports looting of Kherson museums by Russian troops. *EL PAÍS English*. URL: <https://english.elpais.com/international/2022-11-17/ukraine-reports-looting-of-kherson-museums-by-russian-troops.html> (date of access: 18.11.2023).

108. Cambodia. *UNESCO*. URL: http://www.unesco.org/culture/laws/pdf/cambodia_2010natrep_HC-P1_en.pdf (date of access: 27.11.2023).

109. Cascone S. Artifacts From the Battle of Maqdala Have Returned to Ethiopia in 'the Most Significant Heritage Restitution' in the Country's History. *Artnet News*. URL: <https://news.artnet.com/news/ethiopian-artifact-restitution-2007704> (date of access: 29.11.2023).

110. Contributeurs aux projets Wikimedia. Corinne Bouchoux. *Wikipédia*. URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Corinne_Bouchoux (date of access: 02.12.2023).

111. Cox D. «Inalienable» Archives: Korean Royal Archives As French Property Under International Law. *International Journal Of Cultural Property. Cambridge Core*. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/international-journal-of-cultural-property/article/abs/inalienable-archives-korean-royal-archives-as-french-property-under-international-law/0618CB8207D1B6BBCB1D02A734401484> (date of access: 27.11.2023).

112. Dae C. W. Japan to return historic texts of Joseon Kingdom to Korea. *korea.net*. URL: <https://www.korea.net/Government/Briefing-Room/Press-Releases/view?articleId=758&type=O> (date of access: 27.11.2023).

113. ECLI:NL:GHAMS:2021:3201. *Rechtspraak.nl*. URL: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/#!/details?id=ECLI:NL:GHAMS:2021:3201&showbutton=true&keyword=ECLI%3aNL%3aGHAMS%3a2021%3a3201&idx=1> (date of access: 27.11.2023).

114. ECLI:NL:HR:2023:865. *Rechtspraak.nl*. URL: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/#!/details?id=ECLI:NL:HR:2023:865> (date of access: 27.11.2023).

115. ECLI:NL:RBAMS:2016:8264. *Rechtspraak.nl*. URL: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/#!/details?id=ECLI:NL:RBAMS:2016:8264&showbutton=true&keyword=ECLI%3aNL%3aRBAMS%3a2016%3a8264&idx=1> (date of access: 27.11.2023).

116. ECLI:NL:GHAMS:2019:2427 *Rechtspraak.nl*. URL: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/#!/details?id=ECLI:NL:GHAMS:2019:2427&showbutton=true&keyword=%20ECLI:NL:GHAMS:2019:2427> (date of access: 27.11.2023).

117. Glionna J. M. Recovering South Korea's lost treasures. *Los Angeles Times*. URL: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-2010-dec-05-la-ca-cultural-exchange-korea-20101205-story.html> (date of access: 27.11.2023).

118. Gould E. The Benin Bronzes – recent developments. *Institute of Art and Law*. URL: <https://ial.uk.com/the-benin-bronzes-recent-developments/> (date of access: 29.11.2023).

119. Herman A. Macron, restitution and French bureaucracy. *Institute of Art and Law*. URL: <https://ial.uk.com/macron-bureaucracy/> (date of access: 29.11.2023).

120. Herman A. One year after the Sarr-Savoy report, France has lost its momentum in the restitution debate. *Institute of Art and Law*. URL: <https://ial.uk.com/one-year-after-the-sarr-savoy-report-france-has-lost-its-momentum-in-the-restitution-debate/> (date of access: 29.11.2023).

121. International Institute for the Unification of Private Law. *UNIDROIT*. URL: <https://www.unidroit.org/> (date of access: 02.12.2023).

122. Kim J. Museums and Cultural Heritage: To Examine the Loss of Cultural Heritage During Colonial and Military Occupations with Special Reference to the Japanese Occupation of Korea, and the Possibilities for Return and Restitution. London : School of Arts and Social Sciences, 2018. 307 p. URL:

<https://openaccess.city.ac.uk/id/eprint/20813/1/Kim,%20Jongsok.pdf> (date of access: 27.11.2023).

123. Kunst und Film. Die Krim: Goldene Insel im Schwarzen Meer; Griechen - Skythen - Goten: Ausstellung in Bonn, 2013. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PEvaerdcJaw> (date of access: 27.11.2023).

124. Larcan A. Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. *UNESCO*. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco> (date of access: 15.12.2023).

125. Maqdala collection. *The British Museum*. URL: <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/maqdala-collection> (date of access: 03.12.2023).

126. Marcus Garvey *Quote*. *A-Z Quotes*. URL: <https://www.azquotes.com/quote/107152> (date of access: 05.12.2023).

127. Marshall A. A New Museum to Bring the Benin Bronzes Home (Published 2020). *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2020/11/13/arts/design/david-adjaye-benin-bronzes-museum.html> (date of access: 03.12.2023).

128. Mashberg T. Looted Objects From Afghanistan Are Returned. *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2021/04/19/arts/design/afghanistan-antiquities-return.html> (date of access: 29.11.2023).

129. Mee-yoo K. Korea ramps up efforts to bring back looted treasures. *The Korea Times*. URL: https://www.koreatimes.co.kr/www/culture/2020/07/135_292925.html (date of access: 30.11.2023).

130. Nelson Mandela *Quote*. *A-Z Quotes*. URL: <https://www.azquotes.com/quote/868128> (date of access: 15.12.2023).

131. Noce V. French museums face fresh legal action over refusal to restitute works to Jewish families. *The Art Newspaper - International art news and events*. URL: <https://www.theartnewspaper.com/2021/07/15/french-museums-face-fresh->

legal-action-over-refusal-to-restitute-works-to-jewish-families (date of access: 03.12.2023).

132. O'Keefe P. J. 'Commentary on the UNESCO 1970 Convention on the means of prohibiting and preventing the illicit import, export and transfer of ownership of cultural property : 2nd ed. Leicester : Institute of Art and Law, 2007. 217 p.

133. Prott L. V., O'Keefe P. J. 'Law and the cultural heritage, Vol. 3: Movement. London: Butterworth & Co (Publishers) Ltd, 1989. 1049 p.

134. Quérelle J. Les Premiers Bronzes du Bénin rentrent chez eux, mais le travail est loin d'être terminé : «Nous ne nous laisserons pas embobiner». *European Heritage Tribune*. URL: <https://heritagetribune.eu/fr/europe/first-benin-bronzes-are-returning-home-but-the-job-is-far-from-finished-we-will-not-be-bamboozled/> (date of access: 02.12.2023).

135. Report to the Public on the Work of the CIVS in 2021. *Plateforme des documents des administrations publiques sous licence ouverte*. URL: <http://www.documentation-administrative.gouv.fr/adm-01859820/document> (date of access: 27.11.2023).

136. Restituted art at christies. *Christie's*. URL: <https://www.christies.com/en/services/restitution-services/restituted-art> (date of access: 05.12.2023).

137. Schwerpunkt Ukraine. *Deutsche UNESCO-Kommission*. URL: <https://www.unesco.de/ukraine-krieg> (date of access: 08.12.2023).

138. Siedem wniosków restytucyjnych do Federacji Rosyjskiej. Polskie muzea wywieszają puste ramy. *Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego*. URL: <https://www.gov.pl/web/kultura/siedem-wnioskow-restytucyjnych-do-federacji-rosyjskiej-polskie-muzea-wywieszaja-puste-ramy?fbclid=IwAR3ejwzRpBS9PdJ4F5OG91JtruuR5h9UdwwhusyaCj1tNe3LYp-GOWYe0pI> (date of access: 27.11.2023).

139. Siedem wniosków restytucyjnych do Federacji Rosyjskiej. Polskie muzea wywieszają puste ramy. *gov.pl*. URL: <https://www.gov.pl/web/kultura/siedem->

wnioskow-restytucyjnych-do-federacji-rosyjskiej-polskie-muzea-wywieszaja-puste-ramy (date of access: 06.12.2023).

140. The Matteoli Mission. *Accueil – CIVS*. URL: <https://www.civs.gouv.fr/en/resource-materials/the-matteoli-mission/> (date of access: 27.11.2023).

141. The MNR working group. *Accueil – CIVS*. URL: <https://www.civs.gouv.fr/en/resource-materials/the-mnr-working-group> (date of access: 27.11.2023).

142. The Treasures of Crimea (2021). *IMDb*. URL: <https://www.imdb.com/title/tt15964400/> (date of access: 27.11.2023).

143. Yuna P. Joseon moon jar fetches record price at Christie's. *The Korea Herald*. URL: <https://www.koreaherald.com/view.php?ud=20230323000400> (date of access: 27.11.2023).

ІНТЕРВ'Ю З АДВОКАТОМ НІДЕРЛАНДСЬКОГО АДВОКАТСЬКОГО БЮРО «BERGH STOOP & SANDERS»¹⁹ МАРТОЙ ФІССЕР (MARTHA VISSER)²⁰

м. Амстредам, 4 серпня 2023 року

Буц Тетяна (БТ): Чому українська сторона обрала саме Вашу компанію?

Марта Фіссер (МВ): Наша фірма має великий досвід у (міжнародних) спорах та судових процесах у сфері мистецтва; очевидно, це було корисним у тендерній процедурі.

БТ: Чи передувало щось цій угоді на представлення інтересів держави Україна? Чи були якісь особливі передумови?

МВ: Що ви маєте на увазі, які саме передумови? Ми просто подали заявку на участь у тендері, щоб представляти державу Україна.

БТ: Чи був у Вас раніше досвід роботи з подібними (або близькими до них) справами?

МВ: Подібної справи немає, навіть близької. Однак юристи нашої фірми мають великий досвід у справах, пов'язаних з викраденими нацистами творами мистецтва, зокрема й на міжнародному рівні. Наприклад, справа «Ніч на Штранде», де пан Ван ден Берг успішно представляв інтереси Марини Малер у її позові про повернення картини Мунка до віденського музею Бельведер. Див. також справу Левенштейна, де ми представляли інтереси спадкоємців Левенштейна в Комітеті з питань реституції. Врешті-решт, картина Кандинського, що перебувала у володінні музею Стеделік, була повернута

¹⁹Адвокатське бюро «Bergh Stoop & Sanders» – головний офіс в Амстердамі. Заснована у 2004-му. Наразі налічує 15 адвокатів. Спеціалізується на справах, пов'язаних з мистецтвом та та культурною спадщиною.

²⁰Марта Фіссер (*Martha Visser*) – адвокат «Bergh Stoop & Sanders».

спадкоємцям. Ми також представляли інтереси TEFAF, а.о. під час розширення їхньої діяльності в Нью-Йорку. Якщо ви не можете знайти щось про ці справи, дайте мені знати. Особисто я захистила дисертацію про можливості повернення культурних цінностей в Нідерландах іноземною стороною.

БТ: Якою була офіційна, задокументована назва цієї справи?

МВ: У Нідерландах немає офіційних назв у таких справах, як, наприклад, у США. Я б назвав її справою «Музеї Криму проти Держава Україна проти Музею Алларда Пірсона». Але для посилання на кожне рішення слід використовувати різні номери ECLI. Це новинне повідомлення Верховного Суду Нідерландів, воно нідерландською, але можливо використовувати офіційний переклад англійською мовою.

БТ: У чому полягала суть судового розгляду? Це був один судовий процес чи декілька? Хто був суб'єктом першого судового розгляду?

МВ: Перша інстанція: 2016 рік; друга інстанція 2021 рік; Верховний суд 2023 рік; я надішлю вам неофіційні переклади судових рішень. Однак, будь ласка, використовуйте їх за умовою відмітки Неофіційного судового перекладу, оскільки офіційний українською мовою не робився.

БТ: Що потрібно було довести на етапі (судовому розгляді) 1, що потрібно було довести на етапі (судовому розгляді) 2, 3 і т.д.?

МВ: Тут я хотіла б посперечатися на судові рішення, оскільки це досить об'ємний процес, а також тому, що він дуже сильно залежить від сторони. По суті, Україна мала довести своє право на повернення скарбів, або заявивши, що скарби були вивезені всупереч виконанню Конвенції ЮНЕСКО 1970 року, або що вони є національним культурним надбанням України, що дає право уряду на повернення після анексії Криму в результаті (так званого) державного наказу № 292, в якому йшлося про те, що скарби мають бути відправлені до Києва на тимчасове зберігання.

БТ: Чи була проведена реституція – поновлення прав на ці надбання / вибір суду кому саме належать скіфські артефакти?

МВ: Верховний суд вирішив, що скарби мають повернутися в Україну.

Наразі ми очікуємо на подальше, фактичне виконання рішення суду.

БТ: Як саме було доведено (чи не доведено), що скіфські артефакти є культурною спадщиною держави Україна? Спеціальними методами, процедурами, технологіями, можливо?

МВ: Найкраще подивитися на рішення, винесене у 2021 році апеляційним судом Амстердама.

БТ: Чи були спроби з боку москви будь-якою мірою маніпулювати або впливати на процес, учасників та/або результати судового розгляду? Можливо, спроби приховати та фальсифікувати докази? На позицію суддів, адвокатів, радників?

МВ: Нам не відомо про такі спроби. Зверніть увагу, що десь під час процесу, ви зможете знайти це в Інтернеті, російське міністерство культури заявило, що більше не надаватиме жодних об'єктів у тимчасове користування Нідерландів, якщо суд/держава поверне скарби до України. Що, звичайно, було актуально для Нідерландів, враховуючи наявність відділення Ермітажу в Амстердамі (17.11.17 р.). Щобільше, після двох спроб голові палати у справі апеляційного суду було заявлено відвід: «Палата з розгляду відводів вважає, що в даній справі виникає обставина – побоювання заявника, що суддя в основному провадженні не буде неупередженим, виправдані об'єктивними стандартами. Тому відвід є обґрунтованим і буде задоволений». Будь-який зв'язок з росією не був підтверджений, але ви можете прочитати про відвід і помітити, що суддя був адвокатом партії, тісно пов'язаної з рф, до того, як він став суддею. Як і працював над справою захисту однієї з компаній рф. Коли його запитали про це і про його робочі стосунки з юристами кримських музеїв (які тоді представляли рф) на цій посаді, він не сказав повної правди, і це стало причиною його відводу в кінцевому підсумку.

БТ: Як Ви вважаєте, упередженість судді, якого відкликала Ваша адвокатське бюро – українська сторона – дійсно мала місце чи ні? Чи вплинув цей інцидент на хід судового процесу, на Вашу думку?

МВ: Дуже важко сказати. Ми не можемо повністю його виключити, але й

не знайшли жодних підтверджень. Ми помітили, що він поводився дивно під час судового засідання, що, зрештою, стало однією з причин заявити про відвід.

БТ: На які минулі судові процеси / прецеденти Ви спиралися, працюючи над цією справою? Чи це була база даних міжнародного права у сфері культури?

МВ: Таких справ майже не було, хоча, наприклад, справа про кіпрську ікону, яка розглядалася в Нідерландах, була дещо актуальною.

БТ: Чи вплинула на Вашу підготовку справа «Колекція Франца Кеніга» (Україна – Нідерланди – повернення культурних цінностей)?

МВ: Ні.

БТ: Наскільки глибоко і часто ви співпрацювали з українською стороною під час процесу? Чи відчували Ви допомогу та підтримку з українського боку? Якщо так, то в чому вона виражалася?

МВ: Ми працювали разом дуже професійно і добре. Ми кілька разів їздили до Києва, щоб обговорити справу з представниками міністерств, зустрітися з експертами, поспілкуватися з українською юридичною командою АФ «Сергій Козьяков та Партнери». Представники приїжджали на слухання тощо. Ми відчували велику підтримку і високу оцінку нашої роботи, про що неодноразово говорили представники міністерств, а також посольства.

БТ: Серед українських учасників справи, зокрема пані Фоменко²¹, існує думка, що Гаазька конвенція 1954 року не дуже ефективна під час збройних конфліктів, а лише в мирний час. Чи відповідає це дійсності, на Вашу думку? Чи потрібно її ратифікувати і, чи зробили це обидві країни – рф та Україна?

МВ: Так, необхідно ратифікувати, якщо сторони хочуть претендувати на основі конвенцій. Всі 3 сторони ратифікували Конвенцію ЮНЕСКО 1954 року і

²¹ Фоменко Світлана Валеріївна з квітня 2016 р. – Перша заступниця Міністра культури України; з січня 2020 р. – заступниця Міністра культури, молоді та спорту України з питань європейської інтеграції; з 10 березня 2020 р. – тимчасово виконувач обов'язків міністра культури, молоді та спорту України; з 5 червня 2020 року заступниця міністра культури та інформаційної політики.

перший протокол до неї, що забороняє вивезення в умовах окупації. В принципі, я згодна з пані Фоменко, оскільки в мирний час сторони можуть обговорювати та укласти угоди. У воєнний час ви не можете сісти за стіл переговорів і обговорити питання, а конвенція 1954 року не має положення про юрисдикцію, що означає, що ви не можете легко подати позов проти іншої держави до Міжнародного суду у разі порушення конвенції.

БТ: Що з Вашого досвіду в законодавстві або в підході / ставленні української сторони заважало і продовжує заважати в такого роду судових справах, я маю на увазі справи про реституцію і повернення культурних цінностей? Конкретно, що заважає перемогти? Ратифікація, прийняття законів, механізм захисту культурних цінностей чи щось інше, на вашу професійну думку?

МВ: Одна з головних проблем – це відсутність положень про юрисдикцію в міжнародних документах. Суверенітет держав є основним принципом міжнародного права. Частково це дуже корисно і логічно, але проблематично, якщо ви хочете вирішити міжнародні конфлікти за участю країн.

БТ: Чи є щось подібне в Нідерландах на законодавчому рівні? Що заважає реституції та поверненню культурних цінностей у вашому законодавстві? Або, наприклад, чого не вистачає для успішних процесів?

МВ: Одне з можливих питань, яке можна згадати, – це свобода країн імплементувати міжнародні інструменти. В іншій країні повернення скарбів на основі Конвенції ЮНЕСКО 1970 року було б набагато простішим.

БТ: Скільки коштують послуги юристів вашої компанії у справах про реституцію та повернення? Якщо це не секрет, звичайно. Або хоча б ставка за годину роботи юристів вашого рівня для такого роду міждержавних проваджень? Якщо загальна сума не підлягає розголошенню.

МВ: Тут я не можу коментувати, залежить від конкретної справи.

БТ: Чи були труднощі з оплатою рахунків українською стороною?

МВ: Я не можу це коментувати

БТ: Рахунок від Музею Пірсона під час судових засідань було зменшено

втричі. З якої причини?

МВ: Значну частину кошторису становили повні судові витрати, лише витрати на збереження тощо мали бути на основі виконання конвенції ЮНЕСКО 1970 року, як це передбачено нідерландським законодавством, а не судові витрати.

БТ: На зараз держава Україна має сплатити лише суму за зберігання?

МВ: Правильно

БТ: Щодо судових витрат?

МВ: Судові витрати не сплачуються.

БТ: Якими були Ваші перші думки після 24 лютого 2022 року, коли війська РФ увійшли в Україну? Через те, що Ви особисто були задіяні до цієї справи та складних відносин між двома країнами.

МВ: Складно – це не сказати нічого. Це було жахливо. Це не зашкодило б позиції України у цій справі, але справа вже була на розгляді у Верховному суді, де факти, особливо нові факти, не відіграють жодної ролі. Я більше думала про культурні цінності в Україні, дивитесь статтю, яку я тоді писала для ЮНЕСКО²².

БТ: Чи є підстави побоюватися за результат справи на користь України в майбутньому?

МВ: Не дуже. Теоретично можна уявити сценарій, за яким музеї можуть звернутися до ЄСПЛ (Європейський суд по правах людини), але тільки як українські музеї. Це складно, оскільки вони повністю інтегровані в російську сферу, як стверджує РФ; хоча юридично, звичайно, Україна має суверенітет над Кримом.

БТ: На Вашу думку, це останній судовий процес?

МВ: Так

²² Eck M. v. Column Martha Visser: De Unesco-verdragen, relevanter dan ooit. UNESCO. URL: <https://www.unesco.nl/nl/publicatie/kunst-kopen-met-kennis/column-martha-visser-de-unesco-verdragen-relevanter-dan-ooit>(date of access: 18.11.2023).

БТ: Де зараз знаходяться предмети спору? Як організовано зберігання? Зокрема, збереження золота в Музеї Алларда Пірсона.

МВ: Я не можу коментувати це далі як адвокат, я не як працівниця музею АПМ, але з документів не офіційного перекладу судового розгляду в частині з відшкодуванням витрат, що несе музей через ці скарби, ви можете дізнатися, що вони зберігаються в спецсховище і їх планово перевіряють спеціалісти. Були понесені витрати на облаштування цього сховища та перевезення спеціальною компанією з музею після виставки. Як і витрати щодо страхування предметів колекції.